

Başvuru: 19.12.2021

Kabul: 31.12.2021

OnlineFirst: 31.12.2021

DOI: <http://dx.doi.org/10.37344/talim.2022.24>

Copyright @ 2021 • ÖNDER

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/talim>

e-ISSN: 2630-5887

Aralık 2021 • 5(2) • 157-181

Bangladeş'te Dinî/İslamî Eğitim Kurumları: Medreseler

Kasım KOCAMAN*, A H M Ershad UDDIN**

Öz

Bangladeş, Hint alt kıtasında yer alan, dünyada dördüncü büyük Müslüman nüfusa sahip bir ülkedir. Ülke, Pakistan ve Hindistan'la birlikte sahip olduğu medrese eğitim geleneğiyle dikkati çekmektedir. Bangladeş'te genel eğitim ve medrese eğitimi olmak üzere ikili bir eğitim anlayışı bulunmaktadır. Din eğitimi, genel eğitimde herhangi bir ders statüsünde verilmektedir. Dinî eğitim ise biri resmi diğeri gayri resmi olmak üzere iki medrese sistemi çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Dinî/İslamî eğitim, aynı zamanda medrese eğitimi olarak da nitelendirilmektedir. Devlet destekli resmi medrese eğitimine Âliye medrese sistemi; devlet desteği olmayan gayri resmi statüdeki medrese eğitimine ise Kavmî medrese sistemi denilmektedir. Âliye medreselerine devlet tarafından denklik verilmiş, programları genel eğitim programlarıyla uyumlu hale getirilmiş durumdadır. Programlarında dinî ilimler ile fen ve sosyal bilimlere birlikte yer verilmektedir. Kavmî medreseler ise genel eğitim sistemine dâhil olmak istemeyen ve sivil halk desteğiyle varlıklarını devam ettirmektedirler. Bu medreseler, geleneksel medrese eğitiminin devamı niteliğinde olup, çok az sayıda fen dersine programlarında yer vermektedir. Çalışmada tarihsel süreç de dikkate alınarak günümüzde Bangladeş medreselerinin mahiyetinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Çalışma, doküman tarama, gözlem ve veri toplama tekniği çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Bangladeş, Dinî Eğitim, Medrese Eğitimi, Âliye Medrese Sistemi, Kavmî Medrese Sistemi

* Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Din Eğitimi Bilim Dalı, kasim.kocaman@dpu.edu.tr

** Dr. Öğr. Gör., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, ershad.uddin@kocaeli.edu.tr; ahmershad86@gmail.com

Religious/Islamic Educational Institutions In Bangladesh: Madrasas

Kasım KOCAMAN, A H M Ershad UDDIN

Abstract

Bangladesh is located in the Indian sub-continent, it is a country with a large Muslim population. The madrasa education system existing in Bangladesh can be similarly found in Pakistan and India. There is a dual understanding of the education system, one is general education and the other is madrasah education. Religion education is given in courses just like in the general education system. Additionally, this type of education is carried out within two frameworks of madrasah systems, one of which is governmentally recognized and the other one is unofficially recognized. Religious/Islamic education is also considered as a madrasa education. Âliye madrasah system, which is the one recognized and funded by the government, whereas the other, which does not have an official status but is supported financially by the common people, is called the Kavmî madrasah system. An equal value of Aliye madrasa given by the state through aligning the programs with the educational programs like the following religious sciences, natural science and social sciences. The Kavmî madrasah is run under the support of civilians who do not want to interpret the teachings of its traditional religious educational system. In this studies, it is desired to be purified from the tools used in the training of the audience in the historical process. This research aims to reveal the nature of religious schools in Bangladesh by evaluating the historical process and understanding the procedure of the evaluation through techniques of document scanning, monitoring, and data collection.

Keywords

Bangladesh, Religious/Islamic Education, Madrassa Education, Alia Madrassas System, Quomi Madrassas System

المؤسسات التعليمية الدينية / الإسلامية في بنغلاديش: المدارس

المخلص

تقع بنغلاديش في شبه القارة الهندية، وهي دولة بها رابع أكبر عدد من السكان المسلمين في العالم. تلتفت البلد الانتباه بتقاليدھا التعليمية في المدارس الدينية التي لها أوجه تشابه مع باكستان والهند. في بنغلاديش، يوجد نهج تعليمي مزدوج، أحدهما للتعليم العام والآخر هو تعليم المدرسة. يُعطى التعليم الديني في مرتبة أي دورة مثل التعليم العام. بالإضافة إلى ذلك، يتم تنفيذ هذا النوع من التعليم ضمن إطارين من أنظمة المدارس الدينية، أحدهما معترف به حكوميًا والآخر غير رسمي. يوصف التعليم الديني أيضًا بأنه "تعليم المدرسة". يُطلق على التعليم الرسمي للمدرسة الرسمية المدعوم من الدولة نظام المدرسة العالية؛ يُطلق على التعليم غير الرسمي للمدرسة الذي لا يتلقى دعمًا من الدولة نظام المدرسة القومية. تم معادلة شهادات المدارس العالية بالتعليم العام من قبل الدولة. وكانت برامجها متوافقة مع برامج التعليم العام. ويضمن العلوم الدينية والعلوم الطبيعية والعلوم الاجتماعية في برامجها. تستمر المدارس القومية بدعم السكان المدنيين الذين لا يريدون أن يتم دمجهم في نظام التعليم العام. هذه المدارس هي استمرار لتعليم المدارس الدينية التقليدية وعدد قليل جدًا من الدورات العلمية مدرجة في برامجها. تهدف هذه الدراسة إلى الكشف عن طبيعة المدارس الدينية في بنغلاديش من خلال مراعاة العملية التاريخية. في هذه الدراسة، تم التعامل مع تقنية مسح المستندات والمراقبة وجمع البيانات في إطار العمل.

الكلمات المفتاحية: بنغلاديش، التعليم الديني، مدرسة التعليم، نظام المدرسة العليا، نظام المدرسة القومية

Giriş

Bangladeş nüfus bakımından dünyanın dördüncü büyük Müslüman ülkesidir. 1971 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra Hint alt kıtasının sahip olduğu İslam kültür ve medeniyet geçmişiyle de kendine özgü bir eğitim sisteminin ülkede geliştiği görülmektedir. Ülkede genel eğitim ve dinî eğitim olarak temelde ikili bir eğitim anlayışı mevcuttur. Din eğitimi genel eğitim kurumlarında ülkedeki tüm dinlerin öğretimini kapsayacak nitelikte verilmektedir. Müslümanlar için İslam Din Eğitimi dersi, Hindular için Hinduizm Din Eğitimi dersi şeklinde gerçekleştirilmektedir. Gerek dinî gerekse modern/laik eğitimi birleştiren son yıllarda ortaya çıkan İngilizce eğitim veren İslamî ortaokullar ile devlet üniversitelerinin İslam Araştırmaları ve İslam Tarihi ve Kültürü programları hariç tutulursa (Ahmad, 2021: 1) Bangladeş'te daha genel ve yaygın bir şekilde dinî/İslamî eğitim ise resmi medreseler ile gayri resmi medreseler vasıtasıyla gerçekleştiği söylenebilir. Dinî/İslamî eğitiminin, medrese eğitimi olarak da nitelendirildiği ülkede, medrese eğitimi de diğer Müslüman ülkelerde neredeyse örneği olmayan bir yapı arz etmektedir. Bir taraftan devletin akredite ettiği genel eğitim sistemine uyumlu bir şekilde dinî dersler ile seküler derslerin birlikte dengeli bir şekilde verilmeye çalışıldığı Âliye medrese sistemi; diğer taraftan ise genel eğitim sistemi ile entegre olmayı reddeden, daha sivil, gayri resmi ve seküler derslere müfredatında çok az yer veren bir yapıya sahip Kavmî medrese sistemi Bangladeş eğitim yapısının kendine özgü ayırt edici özelliği olarak dikkat çekmektedir. 2020 verilerine göre Bangladeş'te 15 bini aşkın Âliye medresesi bulunmakta, bu medreselerde 4 milyon 750 bini aşkın öğrenci eğitim görmektedir (Bangladesh Bureau of Educational Information and Statistics (BANBEIS), 2021). Ülkede 2006 verilerine göre 15 bin kayıtlı -gayri resmi olarak bu rakım 20 bin- Kavmî medrese mevcuttur. Bu medreselerde 200 bin öğretmen 4 milyon öğrenciye eğitim vermektedir. Kavmî medreselerle ilgili bu rakamların günümüzde oldukça arttığı söylenebilir. Bu açıdan verilere dayanarak Bangladeş'teki dinî/İslami eğitim kurumları araştırılmaya değer bir konu olduğu gerçeğini yansıtmaktadır.

Bangladeş'te medreselerin toplum üzerindeki dinî, siyasi, sosyal ve kültürel etkisi çok fazladır. Aktif siyasette çok fazla rol alması da halk üzerindeki nüfuzları siyasi görünürlüklerinin çok üstündedir. Medreselerin dinî, siyasi ve sosyal etkisini gösteren ulusal ve uluslararası büyük yankı yaratan pek çok örnek bulunmaktadır. 1994 yılında Kur'an'daki bazı ayetlerin kadın aleyhtarı olduğunu iddia eden Teslime Nesrin'in sınır dışı edilmesinde medrese uleması ile onların etkisi altında olan halk, büyük rol oynamıştır. Diğer bir örnek Avamı Leage partisi kurucularından ve 2013'te bakanlık yapan Abdullatif Sıddıkî, hac ve umrenin bir defa yapılması gerektiği söylemesi üzerine medreseler protesto gösterisinde bulunmuştur. Halkın baskısından çekinen Başbakan Şeyh Hasinâ, onu bakanlıktan el çektirmiş, hatta partiden ihraç etmiştir. Böylece Abdullatif Sıddıkî'nin siyasi hayatı medreselerin etkisiyle sona ermiştir. Kasım 2021'de Enformasyon Bakan yardımcısı Dr. Murat Hassan, 1972'de Şeyh Mucibirruhman'ın oluşturduğu seküler Bangladeş Anayasası'na geri dönülmesi gerektiği söyledikten sonra medrese uleması ve halk bakan yardımcının görevine son verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Başbakan Şeyh Hasinâ, Hassan'ı istifa ettirmiş ve parti yönetim kurulu üyeliğini de sona erdirmiştir. Bangladeş'te basın ve yayın organlarında geleneksel İslamî anlayışı eleştiren her hangi bir program yapılması mümkün değildir. Zira ilgili basın-yayın organı sahipleri medrese uleması ve talebeleriyle ile onların etkisi altında kalan halkın protesto ve tepkilerinden kaçınmaktadır. Medreselerin tesirinde olan halkın seyretmeyeceği ve reytinglerin düşeceği kaygısıyla ülkedeki tüm televizyon kanallarında beş vakit ezan yayını yapılmaktadır. Bütün siyasi parti liderleri, öncelikle büyük âlimlerin türbelerini ziyaret ederek ve medrese

âlimlerinin dualarını alarak seçim çalışmalarına başlamaktadır. Bütün bunlar Bangladeş'te medreselerin dinî, siyasi, sosyal ve kültürel olarak toplum üzerindeki etkisini gösteren çarpıcı örneklerdir.

Türkiye'de Pakistan ve Hindistan özelinde Hint alt kıtasının Müslüman kültür ve medeniyetinin temel unsuru olan medrese eğitimi üzerine çalışmalar bulunmakla birlikte (Birişik, 2004: 2) doğrudan Bangladeş medrese eğitimini merkeze alan çalışmaların olmadığı söylenebilir. Bu bakımdan çalışmamız Türkiye'de Bangladeş eğitim sistemine dair yapılmış akademik çalışmaların ilki olacaktır. Çalışmada Bangladeş'teki dinî/İslamî eğitimin çok önemli kurumları olan medreselerin tarihsel gelişimi, günümüzdeki mevcut durumları hakkında bilgi verilip, zaman zaman değerlendirmeler yapılması amaçlanmaktadır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi çerçevesinde doküman tarama ve gözlem teknikleri kullanılarak veriler toplanmıştır. Ulaşılan veriler yazarlar tarafından belirli temalar etrafında alt başlıklara yer verilerek betimsel olarak analiz edilmiştir.

Hint Alt Kıtasında Medreselerin Kurulması

Hint alt kıtası kısmen Müslümanların hâkimiyetine hicri birinci yüzyılda girmiş, eğitim faaliyetleri cami ve medreselerde gerçekleştirilmiştir. Bu coğrafyada sistemli ve tertipli dinî ilimlerin öğretimi Gazneliler (963-1186) döneminde başlamıştır (Altun, 1996, 485). Resmi dilin Farsça olduğu Gazneliler zamanında çok sayıda cami ve medrese yapılmış, “medreseler için belli bir sistem getirilerek, hem ders programı belirlenmiş hem de sınıf düzeni oluşturulmuştur. Sultan Mesud döneminde Hindistan'da da mescid ve medreseler inşa edilmiştir” (Birişik, 2004: 2; Merçil, 1996).

Hindistan'da Gûriler döneminde de medrese eğitimine sistemli bir şekilde devam edildiği görülmektedir. Medrese müfredatına “Şeyh Abudllah ve Şeyh Azizullah kardeşler, mantık ve felsefe ile ilgili bazı eserleri eklemiştir” (Arıcı, 2018: 766-777). “Gurlular medrese eğitimini yaygınlaştırmışlar, daha güçlü ve sistemli hâle getirmişlerdir” (Birişik, 2004: 3). Gurluların komutanlarından Muhammed Bahtiyar Halacî, Bengel ve Bihar'ı fethedip, bu bölgelerde çok sayıda medrese yaptırmıştır. Delhi ve diğer bölgelerindeki sultanlıklar dönemlerinde de Hindistan'ın gerek doğusunda gerek güneyinde çok sayıda medrese inşa edilmiş, Türkistan ve Bağdat çevresinden Cengizhan ve Hülagü'dan kaçan çok sayıda âlimin gelişiyile ilmi faaliyetlerde ve medrese eğitiminde gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Halciler zamanında Kahire, Şam ve Isfahan gibi eğitim ve kültür merkezi haline gelen Delhi'nin merkezinde ve çevresinde ileri seviyede eğitim veren medreseler yapılmıştır (Kaur, 1990: 19-24; Birişik, 2004: 3-4). Hint alt kıtasında hüküm süren Müslüman devletlerin ve sultanlıkların, İslam kültür ve medeniyetinin en önemli eğitim kurumları olarak medreselerin yapımına ve yaygınlaşmasına büyük önem verdikleri, eğitimin belli bir program ve düzen içerisinde gerçekleşmesine yönelik zaman zaman gerekli çalışmalar yaptıkları görülmektedir.

Babürlüler Döneminde Hint Alt Kıtasında Medrese Eğitimi

Babürlüler, 1526-1858 yılları arasında Hint alt kıtasının genelinde hüküm süren bir Türk-İslam devleti (Konukçu, 1991: 400) olarak daha sistemli bir devlet yönetimi oluşturmalarının sonucu olarak eğitim alanında ciddi çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemde özellikle medreseler altın çağını yaşamıştır. Medreselere halkın yanında devletin de çok ciddi desteği olmuştur. Devlet tarafından müderrislere maaş ve talebelere de burs verilmiştir. Gerek

mali gerekse program bakımından medrese eğitiminin daha sistemli hale gelmesine yönelik önemli çabalar ve çalışmalar ortaya konulmuştur. Bu anlamda bazı sultanlar ve ilim adamlarının icraatları dikkat çekmektedir.

Babürlülerin Hint alt kıtasında hâkim olduğu bölgelerde medreselerin sayısında ve ülke geneline yayılışında hızlı bir artış olmuş, daha da önemlisi eğitim öğretim faaliyetleri daha sistemli hale getirilmeye çalışılmıştır (Birişik, 2003: 333; Aydın, 2018: 304). Bu arada İran coğrafyasından Sünnilere ve muhaliflere karşı gösterilen menfi tavır nedeniyle ülkeyi terk edip Hindistan'a gelen ulemanın da medrese eğitimini güçlendirdiğini söylemek gerekir (Birişik, 2004: 4). Ekber Şah (1556-1605) Babür Devleti'nin devletin sınırlarının genişletmiş, teşkilat yapısını güçlendirmiş, ülkeye ilim adamlarını davet ederek farklı anlarda bilim insanların yetişmesi için çok sayıda ilmi merkezi oluşturmuş ve medrese inşa etmiştir (Bayur, 1947: 496-496).

Ekber Şah döneminde ülkeye Mir Fethullah Şirazi'nin gelmesiyle 1583 yılında medrese müfredatlarıyla ilgili çalışmalar yapılmış, ilk defa medrese programına devlet eliyle müdahale edilmiştir. Medrese programı İlahiyat, Riyaziyat ve Tabiiyyat olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Felsefe ve akli ilimler ön plana çıkarılarak, ilk kez dinî öğretim - seküler öğretim ayrışması ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak Hindular ve Müslümanlar aynı öğretim kurumlarında birlikte öğrenim görmeye başlamıştır (Pakdemirli ve Birişik, 2003: 91). Ekber Şahın teklif ettiği medrese programında İslamî ilimlerin yanında, ahlaktan ziraata; tıptan siyasete; mantıktan tarihe beşeri, tabii ve riyazi bilimler alanında pek çok ilmin öğretiminin yer aldığı görülmektedir. Medreselerde hangi ilimlerin okutulacağı belirlenirken, hangi kitapların okutulacağı ulemanın tercihinine bırakılmıştır. Ekber Şah'ın ahlak öğretimine büyük önem vermesinden dolayı ahlak ilminin medrese müfredatına ilave edilmiştir. Hatta uygulandığına dair herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte Ekber Şah'ın ulum-i Arabiyye'nin yerine heyet, riyaziye, tıp ve felsefe gibi fen ve tabii ilimlerin okutulması için emir verdiği de zikredilmektedir (Aydın, 2018: 305).

15. yüzyılın başlarından itibaren gerek fıkıh gerek hadis ilminin tedrisi konusunda Hint alt kıtasında gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Mevcut medreseleri tamir ettiren ve kütüphaneler inşa eden Cihangir Şah'ın fıkhi meselelerin uygulamaya konulmasıyla ilgili on iki emrinin fıkıh eğitiminin gelişmesine katkısının olduğu söylenebilir (Aydın, 2018: 306). Hadis eğitimi alanında Abdülhak ed-Dihlevî (ö.1642), yaptığı çalışmalarla öne çıkan âlimlerdendir (Daudî, 1995: 88-89). Hint alt kıtasından âlimlerin ve öğrencilerin Hicaza akademik amaçlı göçleriyle birlikte medreselerde Hadis eğitiminde daha hızlı gelişmeler yaşanmaya başlamıştır.

Babür sultanı Evrengzîb Âlemgîr (1658-1707) dinî hayatın güçlendirilmesi ve eğitim-öğretimin gelişmesi maksadıyla çok ciddi çalışmalar yürütmüştür. Evrengzîb çok sayıda medrese inşa etmiş, medrese müderrislerine ve mezunlarına devlet memurlukları vermiş, bunlara maaş ve burs desteğinde bulunmuştur (Bayur, 1947: 238-239). Evrengzîp döneminde medreselerle ilgili en önemli gelişme, Molla Kutbuddin Sehâlevî'nin (ö.1717) “ kendi eğitim metoduna göre müstakil bir program hazırlamasıdır” (Aydın, 2018: 307). Medreselerde başlı başına bir program dâhilinde eğitim verilmesi anlayışını daha ileri taşıyan ise Kutbuddin'in oğlu Molla Nizâmeddin Sehâlevî (ö. 1748) olmuştur. O, günümüzde dahi etkisini sürdüren, hemen hemen herkesçe hüsnü kabul gören, küçük değişikliklerle Hint alt kıtasında tüm medreselerde takip edilen ve ona nispetle “Ders-i Nizâmî” denilen müstakil bir medrese programı geliştirmiştir (Fazlurrahman, 1993: 263; Reetz, 2010: 31). Bu medrese programının dikkat çeken ana özelliği hikmet

ve dil ilimleri bağlamında felsefe, mantık, belagat ve gramer (sarf, nahv vb.) gibi ilimlere ağırlık verilmesi, fıkıh ve hadis ilimlerinde okutulacak kitapların sayısının nispeten az tutulmasıdır (Rizvi, 1980: 390-391).

“Ders-i Nizamî” medrese müfredatında 16 öğrenme alanı bulunmakta ve bunlara dair 84 kitap okunmaktaydı. Felsefe (Hikmet), Mantık, Tıp gibi makûlât denilen akli ilimlere de büyük önem verilen programda derslerin veya ilimlerin isimleri ve kitap sayıları, “Arapça: 12 kitap, Arap Edebiyatı: 7 kitap, İlm-i Aruz: 1 kitap, Tefsir Usûlü ve Tefsir: Tefsir Usûlü 1 kitap, Tefsir 4 kitap, Hadis Usûlü ve Hadis: Hadis Usûlü 1 kitap, Hadis 10 kitap, Fıkıh Usûlü ve Fıkıh: Fıkıh Usûlü 6 kitap, Fıkıh 8 kitap, Miras Hukuku: 1 kitap, İslâm Tarihi: 3 kitap, Kelâm: 5 kitap, Felsefe (Hikmet) : 4 kitap, Mantık: 10 kitap, Münâzara (Cedel) : 1 kitap, Hitabet: 3 kitap, Astronomi (Hey’et) : 2 kitap, Aritmetik (Hisab) ve Geometri: 1 kitap ve Tıp: 4 kitap” şeklindeydi (Fazlurrahman, 1999: 95; Pakdemirli ve Birişik, 2013: 92; Pakdemirli ve Ev, 2013).

“Ders-i Nizamî” programı Hint alt kıtasındaki neredeyse tüm medrese müfredatlarının omurgasını oluşturmuştur (Özcan, 1996: 32-133; Birişik, 2003: 34). Bu program bir müderristen diğerine ve her hangi bir düşünce akımının özelliğine ve insan yetiştirme anlayışının farklılığına göre bölgeden bölgeye, bir dönemden diğerine zaman içerisinde değişimlere ve gelişimlere uğrayarak günümüze değin etkisi sürdürmüştür. Özellikle medresenin etkisinde olduğu dinî-mezhebi oluşumun ve fikri akımın anlayışı doğrultusunda programdaki derslere eklememeler ve çıkarmalar yapılmıştır (Pakdemirli ve Ev, 2013: 855-888).

Ders-i Nizami medrese ders programı hazırlandıktan hemen sonra sadeleştirme yapılarak bir tadilata gidilmiştir. Bu ise umumiyetle bazı kitapların, felsefe ve tabiat ilimlerinin program dışı tutulması şeklinde olmuştur. Nitekim Hint alt kıtasında etkisi uzun yıllar sürececek olan Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö.1762) tabiat ilimlerinin önemini azaltarak basit bir medrese müfredatı hazırlamıştır. Örneğin o, Kur’an öğretiminde daha çok metnin merkeze alınmasını, tefsirlere ise ancak anlaşılması zor olan ayetleri anlamak için başvurulmasını tavsiye etmiştir (Özervarlı, 2010: 262-267). Ders-i Nizami’de akli ilimlere ve Arap Diline dair ilimlerin öğretimine daha fazla ağırlık verilmiştir. Buna karşın Şah Veliyyullah’ın medrese programında fıkıh, kelam, hadis gibi geleneksel dinî ilimlere yer verilmiş, hadis ilminin öğretiminde ayrıca hassasiyet gösterilmiş, felsefe ve mantık ilimlerinin öğretimi ihmal edilmiş, ancak Sünnî eğitim anlayışında bir yenilik olarak tasavvufa dair eserler de programa eklenmiştir (Fazlurrahman, 1999: 96; Aydın, 2018: 307). Bununla beraber Molla Nizâmeddin Schâlevî ve Şah Veliyyullah ed-Dehlevî geliştirdiği iki medrese programı, Fazlurrahman’a (1999: 96) göre “birkaç küçük değişiklikle veya okutulduğu medresenin kurucusunun ve hocalarının eğilimine göre ayarlama ile bugüne kadar bütün medreselerde takip edilen programların özünü teşkil etmiştir”.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî devletin ve Müslümanların siyasi, ilmi ve ahlaki problemlerini çözmeye yönelik Sünnetin ihyasını merkeze alan yeniden tecdid anlayışı geliştirmiştir (Aydın, 2013: 90-153). Bunun bir uzantısı olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru İslam’ın özüne dönmeyi hedefleyen Diyobendî ve Ehl-i Hadis gibi yeni fikir hareketleri ortaya çıkmış ve bunların etkili olduğu medreselerde Veliyyullah’ın uyguladığı medrese programı daha etkili olmuştur (Fazlurrahman, 1999: 95-96).

İngiliz Yönetiminin Medrese Eğitimi Üzerindeki Etkisi

İngilizler, Babürlerin siyasi olarak zayıflamasıyla birlikte Doğu Hindistan Şirketi marifetiyle Hint alt kıtasında 1765’li yıllardan itibaren sömürgecilik faaliyetlerine hız vermeye ve hâkimiyetlerini iyice hissettirmeye başlamışlardır. Bunun için coğrafyayı sömürgeleştirmek ve hâkimiyetleri altında tutabilmek için eğitimi çok önemli bir unsur olarak kullanmışlardır. Bu anlayış doğrultusunda Hıristiyan misyoner okulları açılmış ve medrese sistemi değiştirilmeye çalışılmıştır. Daha önce Babürlerin hâkimiyetlerinin güçlü olduğu dönemde devletten güçlü mali destek ve manevi himaye gören medreseler, coğrafyanın İngiliz sömürgesine girmesiyle devlet desteğini tamamen kaybetmişler, ancak Müslüman halkın gayretleriyle ayakta kalabilmişlerdir. İngilizler, kendi hâkimiyet ve sömürgeciliklerini kuvvetlendirmek amacıyla yargı ve eğitimde İngilizceyi zorunlu hale getirmişlerdir. Ayrıca 1835 yılında Farsça resmi dil olma vasfını kaybetmiştir. Tüm bunlar eğitim-öğretimlerini Arapça ve Farsça gerçekleştiren medreselerin etkisini yitirmelerine sebep olmuştur (Aşlamacı, 2013; 191).

1857 Sipahi Savaşı’nı İngilizlerin kazanması sonrasında, tüm Hint alt kıtasında İngiliz egemenliği kurulmuştur. Bunun neticesi olarak Babür İmparatorluğuna 1858’de resmen son verilmiş ve İngilizler tamamen yönetimi ele geçirmişlerdir. İngilizler, istedikleri insan tipini yetiştirmek için eğitim anlayışında Müslümanların aleyhine Hinduların lehine değişim ve dönüşüme hız vermişlerdir. Medrese sistemine paralel eğitim anlayışı benimsenmiş, bunu tesis etmek için bir dizi projeler hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Batılı okul ve program anlayışına göre eğitime ivme kazandırılmış, modern eğitim kurumları açılmış, daha önce devlet desteği alan ve devlete memur yetiştiren medreseler nüfuzlarını iyice kaybetme tehlikesiyle yüz yüze kalmışlardır (Aşlamacı, 2013, 192; Benei, 2015: 43).

İngilizlerin kendilerinin ve Hinduların lehine, ancak Müslümanların aleyhine birtakım siyasi, kültürel ve Dinî politikalar geliştirmelerinin sonucu olarak Müslümanlar arasında fikri çözümler yaşanmış, İngiliz aleyhtarı akımlar çıktığı gibi misyonerlik faaliyetlerinin de tesiriyle İngilizlere karşı bir öykünme, özenti ve taklit anlayışı yerleşmeye başlamıştır. Böylece Müslümanlar arasında eski-yeni mücadelesi ortaya çıkmış, İslamî kesimin kahir ekseriyeti geleneksel eğitimi temsil eden medrese sistemini, diğer bir kısmı da modern eğitim kurumlarını tercih etmiştir (Pakdemirli ve Birışık, 2013). Ayrıca İngiliz sömürge yöneticileri, Güney Asya’da, Müslümanları İngilizce eğitimine yönlendirmek amacıyla daha önce temelleri atılan medreseleri 1890’lardan itibaren giderek yaygınlaştırılmaya çalışmışlardır. İngiliz destekli bu medreseler (British-patronized madrasas), geleneksel ve yeniden ihya hareketlerinin (revivalist movements) eğitim anlayışlarıyla kurulan medreselere karşı giderek sayıları artan bir medrese ağını oluşturulmuştur. Bu medreselere Âliye Medreseleri denilmiştir.

Âliye Medreselerinin Kurulması (1780)

İngilizler kendileri için olası kalkışma ve isyanlara karşı eğitim sistemini tamamen değiştirilmesi gerektiğini düşünüyor ve kendilerine tabi insan yetiştirme düzeni tesis etmeyi arzuluyorlardı. İngilizler, bunun için Hindistan’da kendi kurdukları sistemde eğitim veren okullarda halkın İngiliz anlayışı ile İngilizce eğitim almasını istiyorlardı. Müslüman halk ve ulema, medrese sisteminin ve dinî eğitimin devam ettirilmesi taraftarıydı. İngilizlerin medreselerden devlet desteğini tamamen çekmeleri ve kendilerinin kuracakları okullarda İngilizce eğitim almasını istemelerini halk tepkiyle karşılamıştır. Bunun üzere İngilizler, geleneksel medrese sistemini tasfiye etmek amacıyla “yüksek” anlamına gelen Âliye adı altında alternatif ve paralel bir medrese sisteminin ilk temellerini Hindistan’ın

Bengal Eyalet Valisi Warren Hastings öncülüğünde Kalküta’da (1780) atılmışlardır. Bu medreseye, Kalküta Âliye Medresesi denilmiştir. Bu tipteki medreseler özellikle Hindistan’ın Bengal coğrafyasında yaygınlaşmıştır.

Âliye Medreselerinin müfredatı, İslam fıkhı ve felsefesi alanından tanınmış âlim Molla Nizâmeddin Sehâlevî (ö. 1747) tarafından geliştiren ve Ders-i Nizamî denilen geleneksel medrese programının gözden geçirilip revize edilmiş yeni bir şekliydi (Ali, 1983: 214). Buna göre Âliye Medresesinin programında, gramer (sarf-nahiv), mantık, felsefe, matematik ve astronomiye ağırlık verilmiş, Kur’an ve Hadis çalışmalarına ayrılan zaman nispeten azaltılmıştır.

1830’larda İngilizce resmi dil olarak kabul edilmiş, seküler okullara özel destek verilmiş, Arapça-Farsça eğitim gören medrese mezunlarına zamanla ihtiyaç duyulmamıştır. Tüm bunların sonucu olarak İngiliz destekli kurulan Âliye medreselerine de İngilizlerin ilgi ve desteğinin azaldığı ve kesildiği görülmüştür. Hatta Kalküta Âliye Medresesi, Hindistan’ın ilk üniversitesi olan Kalküta Üniversitesi tarafından tanınmamış, sonunda medrese mezunları devlet memurluklarına atanma fırsatından mahrum bırakılmışlardır. İngilizlerin sömürgeci eğitim politikasındaki köklü değişim, Hindistan Müslüman toplumunun eğitim görüşlerinde ciddi sonuçlara sebep olmuştur. Böylece Müslüman halk, her türlü desteği verdiği özel mendereseler yoluyla İslamî eğitimi sürdürme arayışında olmuştur. Halk destekli bu yeni eğitim kurumları/medreseler mezunlarını değişen ekonomik koşullarda gerek devlet gerekse özel sektörde görev yapabilecek donanımı kazandıramadıkları ve İngiliz sömürge yönetimine karşı tehdit olarak görülmelerinden dolayı İngilizlerce olumsuz değerlendirilmiştir. Bunun üzerine İngiliz sömürge yönetimi, Müslümanların ilgisini çekmek için 1910’lu yıllarda geliştirdikleri yeni medrese sistemini (new scheme madrasas) Âliye medreselerinde uygulamışlardır. Bu yeni medrese programında dinî ve seküler dersler birlikte tedris edilmiştir. Böylece yenilenmiş müfredata göre eğitim veren medreselerden mezun olanlar, kolejlere, üniversitelere girebilmiş, hatta iş piyasasına dâhil olabilmişlerdir (Ahmad, 2006).

Âliye medrese sisteminin, sadece dinî hüviyette eğitimin söz konusu olduğu geleneksel medrese sisteminden farkı, dinî eğitimin yanı sıra fen bilimleri ve İngilizce derslerinin mecburi olmasıydı. Geleneksel medrese mezunları devlete memur olamazken, Âliye medreselerinden mezun olanlar, genel eğitim okullarından mezun olanlar gibi devlet kurumlarında görev alabiliyorlardı. Âliye medrese sistemi günümüzde Hindistan’ının başta Batı Bengal eyaleti olmak üzere diğer birkaç eyaletinde ve Bangladeş’in ise tamamında varlığını devam ettirmektedir.

Diyobendî Medreselerinin Kurulması (1866)

Hint-alt kıtasında İngilizlerin, Müslümanlar üzerindeki olumsuz etkilerinin önüne geçmek amacıyla başta Müslüman âlimler olmak üzere ve halk, Müslüman kimlik ve kültürlerini muhafaza hususunda gerek fikri gerekse kurumsal bir çaba içerisinde olmuşlardır. Bu bağlamda özellikle eğitim alanında kendini hissettiren fikri ekoller ortaya çıkmıştır. Bu düşünce hareketlerinin öncülüğünde, misyoner okulları ile Batılı okullara karşı, yeni eğitim kurumları ve omurgasını “Ders-i Nizamî”nin ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’nin oluşturduğu öğretim programına sahip medreseler tesis edilmiştir. Medreseler, dinin ve bunun etrafında şekillenen geleneksel inanç, kimlik ve kültürün yaşanması ve bir sonraki nesillere aktarılmasında en önemli vasıta olarak görülmüştür. Bu medreselerin temel hedefi, “kişiyi devlet kademelerinde veya din hizmetlerinde meslek sahibi yapmak için yetiştirmek değil, sadece inanca hizmet için İngiliz yönetiminin getirdiği kötülüklerle mücadele edebilecek, geleneksel değerleri ve İslam’ı savunabilecek âlimler yetiştirmek olmuştur” (Aşlamacı, 2013: 195). Fazlurrahman’a (1999: 96) göre Ders-i Nizamî ve Şah Veliyyullah’ın

geliştirdiği medrese programları bu akımların medreselerinde etkili olmuş, ancak ikincisinin etkisi diğerine göre daha fazla hissedilmiştir.

1857'deki Sipahi Ayaklanmasından sonra İngilizlerle mücadelede “geleneksel din ilimleri tedrisiyle mensuplarının imanını korumayı çare olarak gören çevreler” (Özcan, 2004:115; Özcan, 1993: 553-555) arasında Diyobendî fikir akımı da olmuştur. İngilizlerin Hint alt kıtasını hâkimiyetleri altına almasından sonra 1866 yılında Hindistan'ın kuzeyindeki Diyobend kasabasında Muhammed Kasım Nunutevî (1832-1880) başkanlığında bir grup âlim, İngilizlerin özellikle eğitim ve kültür politikalarına karşı tepki olarak Dârulûm-i Diyobend isminde bir medrese kurmuştur. Zamanla Hindistan coğrafyasının birçok yerinde Diyobend'teki ilk medresenin eğitim anlayışını benimseyen pek çok medrese kurulmuş ve bunlara da Diyobendî Medreseleri denilmiştir. Ders-i Nizamî ve özellikle Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin geliştirdiği medrese programını büyük ölçüde takip eden bu medreseler, merkezi kütüphanelere sahip olmaları, sınıf geçme sistemi ve yıllık raporların hazırlanıp yayınlanması bakımından daha önceki geleneksel medrese anlayışlarından farklılık arz etmekteydi. Ayrıca programlarında fıkıh, hadis ve tefsire daha çok yer verilmiş, felsefe ve mantık kitaplarının sayısı azaltılmıştır. Hanefî fıkıh anlayışına göre eğitim veren bu medreseler, eğitimdeki başarıları nedeniyle Güney Asya'da hızla yayılmış, coğrafyanın en önemli ve en büyük medrese ağını oluşturmuşlardır (Fazlurrahman, 2010: 104; Kayamkcan ve Aşlamacı, 2012: 106; Aşlamacı, 2013: 193). Günümüzde Pakistan'da varlığını sürdüren Diyobendî medreseleri, Bangladeş'teki Kavmî medreselerin neredeyse tamamını oluşturmaktadır.

Bangladeş'in Kuruluşuna Kadar Pakistan'daki Medrese Sisteminin Genel Durumu

1947 yılında Güney Asya coğrafyasında İngiliz yönetiminin nihayet bulmasıyla bu günkü Hindistan'ın batısı (Batı Pakistan) ile doğusunda (Doğu Pakistan) yer alan iki ayrı toprak parçasından oluşan Pakistan adıyla bağımsız yeni bir devlet kurulmuştur. Bu yeni devlette ikili bir eğitim sistemi takip edilmiş, bir yanda “ilkokuldan üniversiteye kadar İngiliz eğitim geleneğinden alınan modern tarzda eğitim kurumlarını” kapsayan Batılı bir eğitim sistemi; diğer yandan da medrese sistemi varlığını birlikte sürdürmüştür (Kaymakcan ve Aşlamacı, 2012: 102).

İslamî bir devlet idealiyle Hindistan'daki pek çok din âlimi, bu yeni kurulan devlete göç etmiş ve yerleştikleri yerlere yeni medreseler tesis etmişlerdir. Devlet desteği ve kontrolü olmaksızın kurulan bu medreselerin sayısı zamanla artmıştır. Ancak İngiliz sömürgeciliğine karşı çıkarak, kurulmasına destek verdikleri bağımsız Pakistan'da kendilerinin kayıtlara okur-yazar olmadıkları şeklinde işlenmeleri, medrese eğitiminin devlet tarafından akredite edilmediğini göstermiştir (Birişik, 2008; Aşlamacı, 2013: 196). Nitekim 1947 yılında düzenlenen eğitim konferansında devletin kurucu kadrolarının genel eğitim ve medrese sistemine yaklaşımı, “eğitim sisteminin İslam ideolojisinden ilham alması ve medrese öğretiminin genel eğitim sistemine çekilmesi gerekliliği” (Aşlamacı, 2013: 196) şeklinde tezahür etmiş, ancak konferansta öngörülen düşünceler fiiliyata geçirilememiştir. Devlet bürokrasisine olan güvensizlik vb. nedenlerden ötürü medreseler genel eğitim sistemine dâhil olmamıştır (Fazlurrahman, 1999: 187-190).

1959 Eğitim Komisyonu Raporu, eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması kapsamında medrese programlarının yetersizliğine, bu doğrultuda programlarda başta matematik, tarih, fen bilgisi ve İngilizce olmak üzere yeni bir takım modern derslerin olması gerektiğine vurgu yapmıştır (Afzal, 2011: 98). Medrese ulemasının bu modernleşme çabalarına cevabı, fiili olarak tam tersine büyük şehirlerdeki medrese sayısının artırmanın yanı sıra küçük

yerleşim yerleri ve kırsal bölgelerde dahi medrese açma şeklinde tezahür etmiştir. Bunun yanında ülke genelinde ekonomik canlılık ve şehirleşmeyle birlikte medreseler halktan daha fazla maddi destek almış ve sayıları giderek daha da artmıştır (Ahmad, 2004: 110).

1950'lilerden sonra Birelvi, Diyobendî ve Ehl-i Hadis gibi dinî oluşumlar, kendilerine bağlı medreseleri temsilen ayrı ayrı Wafaq denilen medrese kurulları oluşturmuşlardır. Sünni Ehl-i Hadis akımı, 1955 yılında Faizalabat'ta Wafaq-ul Madaris el-Selefiyye; 1959 senesinde ise Sünni Diyobendî akımı Multan'da Wafaq-ul Madaris el-Arabîyye ve yine Sünni Birelvi akımı Karaçi'de Tanzim-ul Medaris Ehli Sünnet ve'l-Cemaat adıyla medrese kurulları teşkil ettirmişlerdir (Borchgreviink, 2011). Bu medrese kurulları, bünyelerinde barındırdıkları medreselerin programlarını standart hale getirmeye ve eğitime bir düzen vermeye çalışmışlardır. Kurullar, etkisinde oldukları dinî oluşumların geleneklerine göre program oluşturma ve ders kitaplarını tespit etme, medrese kayıtlarını, sınav evrakları ve mezuniyet belgelerini düzenleme vazifesini de yerine getirmişlerdir (Kaymakcan ve Aşlamacı, 2012: 107).

1969 yılında hazırlanan ve 1970 yılında hükümetçe onaylanan eğitim politikasında genel eğitim sistemi ile medrese sisteminin programlarının birleştirilerek eğitimde bu iki sistemin entegrasyonunun sağlanarak İslamcı ideoloji ve Müslüman değerlerin eğitimle yetişmekte olan nesillere aktarılması hedeflenmiştir. Ancak iç savaşın patlak vermesiyle bu düşünceler teoride kalmış, pratiğe dökülememiştir (Afzal, 2011: 98-101; Aşlamacı, 2013: 198). Nitekim 1971 yılında çıkan iç savaş sonucu Doğu Pakistan Eyaleti, Hindistan'ın askeri yardımıyla Pakistan'dan ayrılarak Bangladeş ismiyle yeni bir bağımsız devlet olarak kurulmuştur.

Bangladeş'te Dinî Eğitim Kurumları Olarak Medreselerin Günümüzdeki Durumu

İngilizlerin, 1910 yılında eğitim sistemini “yeni tip medrese (the new scheme madrasa” ve “eski tip medrese (the old scheme madrasa)” şeklinde ikiye ayırması, özellikle bu günkü Bangladeş'i de içine alan Bengal coğrafyasında kendini hissettirmiştir. 1971 yılında Bangladeş'in bağımsızlığının akabinde ülkedeki medrese eğitim sistemi önemli ölçüde değişmiş ve dönüşmüştür (Ellis, 2007: 2). Bununla birlikte ülkedeki medrese eğitimi, Hindistan ve Pakistan'daki medrese yapılanmasının büyük oranda etkisinde kalmıştır. Bangladeş'teki medrese eğitimi Âliye medrese geleneği ile Diyobendî medrese geleneği veya düşünce ekolü çerçevesinde büyük oranda şekillenmiştir (Kabir, 2009: 422). Tüm bunların sonucu olarak günümüzde Bangladeş'te medrese eğitim sistemi, biri Âliye diğeri Kavmî olmak üzere iki medrese akımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Bangladeş'teki medreseleri aynı zamanda resmi statüsündeki medreseler ve sivil statüdeki medreseler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Resmi statüdeki medreseler Âliye; sivil statüdeki medreseler Kavmî şeklinde isimlendirilmektedir.

Âliye Medrese Sistemi

İngilizlerin 1780'lerden itibaren Güney Asya'da özellikle bu günkü Bangladeş ve Hindistan'daki Batı Bengal bölgesinde yaygınlaşan, daha sonra zamanla Assam, Bihar, Orissa ve Uttar Pradesh gibi diğer Hint bölgelerinde kurulan medreseler Âliye medreseleri olarak bilinmektedir. İngilizler bu medreseleri “İslâmî tarzın yanında Batı tarzının da uygulandığı eğitim kurumları haline getirdi (Birişik ve Rizvi, 210: 539). Bu medreselerde İslâmî ilimlerin yanı sıra İngilizce zorunlu dersler arasındaydı. Devlet tarafından öğretmen ve personel maaşları ve altyapı giderleri hazineden karşılanmaktaydı. Devlette iş bulmak isteyen Müslüman öğrenciler özellikle bu yeni model medreselerde

öğrenim görmek istemekteydi. Bu medreseler, din eğitiminin yanında modern bir hayat tarzını da öğrencilere kazandırma hedefindeydi (Metcalf, 2004: 19). Daha önce de bahsedildiği gibi Bangladeş'teki Âliye medreseleri İngilizlerin daha önce kurduğu Âliye medreselerinin devamı niteliğindedir. Ancak günümüzde İngiliz etkisinin olduğunu söylemek çok zordur.

Bangladeş'teki Âliye medreseleri, bazı tamamlayıcı derslerle genel eğitim kurumlarıyla uyumlu hale getirilerek eğitim öğretim faaliyetlerinde bulunan ve diğer devlet okulları gibi devlet tarafından tanınan resmi eğitim kurumlarıdır (Bırışık ve Rizvi, 2010: 541). Bangladeş'teki Âliye medreseleri ile devlet medreseleri ve devletin Eğitim Bakanlığına bağlı Hükümet Dışı Öğretmenler Kayıt ve Sertifikasyon Kurumu (MPO) marifetiyle onayladığı ve maaş desteğinde bulunduğu medreseleri kastedilmektedir (Riaz, 2014: 5). Âliye medrese sistemi, İslam dünyasının birkaç ülkesinde benzeri olan İslamî eğitim sistemi olarak nitelendirilmektedir (Ahmad, 2021: 105).

Medreselerinin yönetimi

Bangladeş Âliye medrese sisteminin kökleri 1780'de kurulan Kalküta Âliye Medresesine kadar gitmektedir. Zira daha sonra kurulacak olan tüm Âliye medreseleri Kalküta'daki ilk Âliye medresesinin şubesi konumundaydı. 1780'li yıllarda oluşturulan Bengal Medrese Eğitim Kurulu (Madrasa Education Board of Bengal) Âliye medreselerinin yönetiminden sorumlu tutulmuştur. Bengal Medrese Eğitim Kurulu 1880 yılından sonra Kalküta Âliye Medresesi'nin müfredatını ve eğitimini geliştirmek için çeşitli zamanlarda komiteler tesis etmiştir.

1800'li yıllardan 1970'lere kadar Bengal Medrese Eğitim Kurulu tarafında oluşturulan komiteler, Âliye medrese sistemini gerek müfredat gerekse idari konularda gelişimi ve değişimi gerçekleştirmek üzere çalışmalar yürütmüştür (Bano, 2008: 33). Bunun yanında Pakistan hükümeti yine Doğu Bengal eyaletinde gerek genel gerekse Âliye medrese eğitim sistemini geliştirme çalışmaları yapmak üzere komiteler oluşturmuştur.

1926'dan 1969'a kadar Âliye Medreseleri, Bengal Medrese Eğitim Kurulu'nun Kalküta Âliye medresesinde bulunan merkezinden yöneltilmiştir. 1947 yılında Kalküta Âliye medrese sistemi Dakka'ya da transfer edilmiştir (Ali, 1983: 160). Bangladeş'in 1971 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra, Kalküta Âliye Medresesinin şubesi olan Dakka Âliye Medresesi Eğitim Kurulu ülkedeki tüm Âliye medreselerinden sorumlu hale getirilmiştir. Nitekim 1971'den 1978'e kadar Âliye Medreselerinin sınavları, Dakka Âliye Medresesi Eğitim Kurulu tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunu takip eden süreçte 1978 yılında Âliye Medreseleri için Bangladeş Eğitim Bakanlığı'na bağlı "Bangladeş Medrese Eğitim Kurulu" oluşturulmuş, bu kurulun tüzüğüne göre, tüm Âliye Medreselerinde eğitimin düzenlenmesi, denetlenmesi, kontrol ve geliştirilmesinden kurul sorumlu tutulmuştur. Ayrıca Âliye Medrese sisteminde bulunan tüm medrese eğitim kademeleri bu kurulun yönetimi altına girmiştir (Bangladeh Government, 1987: 149).

Bangladeş eğitim sisteminin ayrılmaz bir parçasını oluşturan Âliye Medreseleri bağımsız kurullar tarafından yönetilmektedir. Medreseler devlete ait değildir. Ancak medrese yönetim kurulları öğretmenlerin ve diğer personelin maaşlarını ödeyebilmek için devletten mali destek almakta, Bangladeş Medrese Eğitim Kurulu tarafından belirlenen müfredatı ve sınavları uygulamaktadırlar.(Bano, 2014: 9). Haliyle medrese kurulları, üst kurul hüviyetindeki Bangladeş Medrese Eğitim Kurulu'nun dolaylı da olsa bağlıdırlar.

2006 yılında Âliye Medreselerinin Fazıl ve Kâmil kademelerinin yönetimi Bangladeş Medrese Eğitim Kurulundan alınarak, devlet üniversitesi statüsündeki İslam Üniversitesine devredilmiştir (Yusuf, 2018: 3). Daha sonra 2016 yılında Fazıl ve Kâmil kademelerinin yönetimi konusunda yeni bir değişiklik yapılarak, bu iki medrese kademesinin yönetimi, devlet üniversitesi statüsündeki İslam Arap Üniversitesinin uhdesine verilmiştir (www.iau.edu.bd).

Âliye medreselerinin bugün İbtidâî, Dâhil ve Âlim kademelerinin yönetimi Bangladeş Medrese Eğitim Kurulu; Fazıl ve Kâmil kademelerinin yönetimi ise İslam Arap Üniversitesi tarafından yürütülmektedir. Medreselerin, genel eğitimde ilköğretim ve orta öğretim seviyelerine denk gelen kademelerinin Bangladeş Eğitim Bakanlığına bağlı olması anlaşılır bir durumdur. Ancak üniversitelerin lisans ve yüksek lisans kademelerine denk gelen Fazıl ve Kâmil kademelerinin yönetiminin Türkiye'deki gibi Yüksek Öğretim Kurulu'na benzer bir yapı tarafından değil de herhangi bir devlet üniversitesinin yönetimine bırakılmış olması bahsi geçen iki medrese kademesine devletin dolaylı olarak lisans ve yüksek lisans denkliği vermiş olduğunu göstermektedir.

Eğitim Kademeleri ve Ders Programları

1780'lerden itibaren günümüze kadar Âliye Medreseleri İbtidâî (5 yıl), Dâhil (5 yıl), Âlim (2 yıl), Fazıl (2 yıl) ve Kâmil (2 yıl) olmak üzere beş kademeli, 16 yıllık bir eğitim süresine sahiptir. Her ne kadar teoride bütün Âliye medreseleri için beş kademeli kesintisiz 16 yıllık bir eğitim kademelendirilmesi öngörülse de Âliye medreselerinin hepsinde beş kademelinin tümünde eğitim verilmemektedir. Her medrese tüm eğitim kademesinde eğitim-öğretimde bulunabilecek kapasiteye sahip değildir. Bir kısım Âliye Medresesi sadece İbtidaiyye veya Dâhil kademesine kadar; diğer bir kısmı da sadece Âlim veya Fazıla kadar, çok az sayıda Âliye Medresesi Kâmile kadar tüm kademelerde eğitim vermektedir. Her hangi bir Âliye medresesi hangi kademeye kadar eğitim veriyorsa, bu kademedен önceki tüm kademelerde eğitim vermek zorundadır. Bu yapı günümüz Bangladeş Âliye medreseleri için halen geçerlidir.

2020 verilerine göre 5882 bağımsız müstakil İbtidâî medrese; Dâhil kademesinde 991'i kız toplam 6575 medrese; Âlim kademesinde 105'i kız toplam 1385 medrese; Fazıl kademesinde 31'i kız toplam 1089 medrese ve Kâmil kademesinde ise 3'ü kız-erkek karışık, 13'ü kız toplam 256 medrese bulunmaktadır. Bu medreselerin müstakil İbtidâî kademesinde 390 bini kız toplam 815 bin öğrenci öğrenim görmektedir. İbtidâî kademesinde de eğitimin yapıldığı Dâhil medreselerinde 2 milyon 300 bini aşkın; İbtidâî ve Dâhil kademelerinde de eğitim veren Âlim medreselerinde yaklaşık 650 binden fazla; İbtidâî, Dâhil ve Âlim kademelerinde de eğitim yapan Fazıl medreselerinde 656 bin civarında ve İbtidâî, Dâhil, Âlim ve Fazıl kademelerinde öğretimde bulunan Kâmil medreselerinde ise 390 bini aşkın öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrencilerin neredeyse yarısı kız öğrencilerden oluşmaktadır (BABBIES, 2021). Âliye medreselerinin gerek kurum gerekse öğrenci sayılarındaki geçmişe göre gözle görülür artış, devlet tarafından tanınmalarından ve dinî/İslamî ilimler ile fen ve sosyal bilimler eğitimi birleştirici bir eğitim anlayışına sahip olmalarından dolayı halkın teveccühünü kazanmasına bağlanmaktadır (Chandan, 2017).

İbtidâî Âliye Medrese Kademesinde Kur'an öğretimine ve kısa sürelerin ezberlenmesine önem verilmektedir. İbtidâî Âliye medrese kademesinin ders programında temel eğitim seviyesinde Bengalce, İngilizce, Matematik, Tarih, Coğrafya, Sosyal Bilimler, Kur'an, Arapça, Akaid ve Fıkıh dersler yer almaktadır.

Dâhil Âliye Medrese Kademesinde Kuran'ın çeşitli ayetlerinin yorumlanması, giriş veya orta düzeydeki öğrenciler için Kuran'ı okuma ve ezberleme söz konusudur. Aynı zamanda bu kademedeki medreselerde öğrencilere Arapça, İslam felsefesi, İslam hukukunun teori ve pratiği yani uygulaması öğretilmektedir. Dâhil medreselerindeki öğrenciler, genel eğitim ortaokul programında yer alan her dersi okumak zorundadır. Fen derslerinden fizik, kimya, biyoloji ve matematik bunların başında gelmektedir. Bunlara ilave olarak Kuran, Hadis, Fıkıh ve Arapça dersleri de okunması gereken zorunlu dersler arasındadır. Dolayısıyla dinî ilimlerin okutuluyor olmasından dolayı, Âliye medrese sistemindeki eğitim ve müfredat genel eğitim sisteminin müfredatından farklılık arz etmektedir. Ders programındaki dersler genel olarak şunlardır: Bengalce, İngilizce, Matematik, Tarih, Sosyal Bilimler, Tefsir, Arap Dili ve Edebiyatı, Akaid, Fıkıh, Coğrafya, Genel Bilimler, Tarih, Tarım, Ev Ekonomisi, Bilgisayar Bilimi, Mesleki Eğitim, Fizik, Kimya, Biyoloji, Tecvid ve Hadis dersleri yer almaktadır (Bangladeş Eğitim Bakanlığı Medrese Eğitimi Kurulu, 2021).

Âlim Âliye Medrese Kademesinde, Dâhil medrese kademesinden mezun olan öğrenciler, eğitimlerini devam ettirebilirler. Bu kademe öğrencileri Dinî, sosyal ve fen bilimlerine dair dersleri okumak zorundadır. Genel eğitimdeki orta öğretim lise seviyesine denk gelen bu medrese kademesinde Bengalce, İngilizce, Tefsir, Arap Dili ve Edebiyatı, Akaid, Fıkıh ve Usulü, Coğrafya, İslam Tarihi, Tarım, Tefsir, Bilgisayar Bilimi, Mesleki Eğitim, Fizik, Kimya, Biyoloji, Tecvid, Hadis ve Usulü, Siyaset Bilimi, Ekonomi, Feraiz, Mantık ve Belagat dersleri bulunmaktadır (Bangladeş Eğitim Bakanlığı Medrese Eğitimi Kurulu, 2021).

Fazıl Âliye Medrese Kademesi, üniversite seviyesinde lisans eğitimine denk gelmektedir. Fazıl seviyesinde 5 bölüm bulunmaktadır. Bunlar; 1. Ulumu'l-Kur'an ve İslam Araştırmaları. 2. Ulumu'l-Hadis ve İslam Araştırmaları 3. Davet ve İslam Araştırmaları. 4. Arap Dili ve Edebiyatı. 5. İslam Tarihi ve kültürü bölümleridir. Bazı derslerin doğrudan ilgili bölümdeki yükleri daha fazla olmakla birlikte genel olarak Fazıl kademesinde Tefsir Usulü, Kur'an'ı Kerim (Tecvid, Ezber ve Tercüme), Arapça (Pratik ve Teorik), Bengalce, İngilizce, İslam Ekonomisi, Tefsir, Siyer, Ulumu'l-Kur'an, Belağat, Bilgisayar, Hadis (Kütüb-ü Sitte, Tahavi'nin Şerhu Meanil Asar ve Şerhu Müşkilül Asar.), Hadis Usulü, Hadis Tarihi, Kelam, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Dinler Tarihi, Arap Dili ve Edebiyatı, Klasik Şiir vb. dersler bulunmaktadır.

Kâmil Medrese Kademesi, Âliye Medrese sisteminde eğitimin en üst seviyesidir ve üniversite yüksek lisans düzeyi ile eşdeğerdedir. Bu kademedeki öğrenciler hadis, tefsir, İslam hukuku, Arap dili ve edebiyatı ve İslam tarihini daha ileri seviyede bir ders içeriği şeklinde öğrenmektedir. Genel olarak bölümlere göre dersler şu şekildedir: Arap Edebiyatı, Hadis Bölümünde, Hadis, Tefsir, Usulu't-tefsir; Fıkıh Bölümünde, Hadis, Kelam, Fıkıh, Usulu'l-fıkıh; Tefsir Bölümünde, Tefsir, Usulu't-tefsir, Tefsiru'l-hadis, Fıkıhu'l-Kur'an, İcazu'l-Kur'an, Me'aniu'l-Kur'an; Tecvid Bölümünde, Hadis, Kıraat-ı Aşara, Tefsir (Ahmad, 2021: 9).

Âliye Medreselerinin programlarında, 18. yüzyılda Kalküta Âliye Medresesinde uygulanan ilk programından bu yana İslamî derslerle ilgili çok fazla değişim olmamıştır. Genel olarak geleneksel metinlerin okunup yorumlanması şeklindedir. İlk orijinal müfredatına göre fıkıh ve diğer beşeri bilimlere daha fazla zaman ayırabilmek için Kur'an ve hadis alanı nispeten daraltılmıştır. Bununla birlikte geleneksel klasik metinler veya kitaplar okunmaya devam edilmiştir. Âliye medreselerinde klasik eserler okunsa da çağdaş İslamî ilimlere yer verilmekte ve Bengalce yazılmış ders kitapları da kullanılmaktadır. Âliye medrese müfredatlarında 1980'den bu yana genel eğitim kurumlarıyla rekabet

etmek masadıyla ve öğrencilerinin genel eğitimdeki kolej ve üniversitelerde eğitimlerine devam edebilmeleri amacıyla önemli oranda seküler derslere de yer verilmektedir (Ahmad, 2021: 7).

Tespitlerimize göre yirmi yıl önce Âliye medreselerde, bazı derslerin Farsça ve Urduca işlenmesi, ayrıca İngilizce, Arapça ve Bengalce kitapların okunması zorunluydu. Son yıllarda ise ders kitaplarının Dini ilimler öğrenme alanlarında ve derslerinde Arapça olduğu, zaman zaman da Bengalce izahlarının yapıldığı görülmektedir. Fen ve sosyal bilimlere dair dersler çoğunlukla Bengalce ve zaman zaman İngilizce anlatılmaktadır.

Âliye medreselerinin günümüzdeki eğitim programı, İngilizce, Bengalce eğitim diliyle, fen bilimleri, sosyal bilimler, matematik, coğrafya, tarih vb. gerekli tüm modern/çağdaş derslerle adeta “Ders-i Nizami”nin gözden geçirilmiş bir versiyonu gibidir (Ahmad, 2005, 105). Aynı zamanda Âliye medreseleri, bu sistemi kuran İngilizlerin 1910 yılında Bengal’de geliştirdikleri “the New Scheme Madrasa” yeni tip medrese anlayışını yansıtan eğitim programına sahiptirler (Ellis, 2007, 2). Bu bakımdan Âliye medreselerinin, “Ders-i Nizami” ve “The New Scheme Madrasa” programlarının zamanla bazı değişiklikler ve gelişmeler geçirerek, dinî ilimler ile fen ve sosyal bilimlerin dengeli bir şekilde öğretilmeye çalışıldığı modern medreseler olduğu söylenebilir.

Âliye Medrese Kademelerinin Genel Eğitimdeki Okul Kademelerine Denkliği

1986 yılında Prof. Dr. Mustafa b. Kasım’ın önderliğinde medrese eğitim sistemini geliştirme komitesi kuruldu. Bu komite Âliye medreselerinin tüm kademelerinin genel eğitimde karşılığı olan okul kademelerini belirleyerek, bunların birbirlerine eşdeğer denklik vermiştir. Buna göre Âliye Medresesinin İbtidai Kademesi, genel eğitimin İlköğretim (5 yıl) kademesine; Âliye Medresesi Dakhil kademesi, genel eğitimin orta okul (5 yıl) kademesine; Âliye Medresesinin Âlim Kademesi genel eğitimin Lise (2 yıl) kademesine denk kabul edilmiştir. Ancak Âliye Medresesi Fazıl (2 yıl) ve Kâmil kademeleri, genel eğitimin lisans ve yüksek lisans programlarına denk sayılmamıştır. 2006 yılında Fazıl kademesindeki eğitim süresi üç veya dört yıla çıkarılarak, genel eğitimdeki dört yıllık lisans eğitimine; iki yıllık Kâmil kademesi genel eğitimdeki iki yıllık yüksek lisans eğitimine eşdeğer kabul edilmesine yönelik çalışmalar başlatılmıştır.

İslam Üniversitesi, Âliye medreselerinin 1086 Fazıl ve 198 Kâmil kademesini eğitim kaliteleri bakımından denemeye ve denetlemeye başlamıştır. Böylece Âliye Medreselerinin Fazıl kademelerinin; genel eğitimdeki lisans eğitimine, Fazıl kademelerinin; genel eğitimdeki yüksek lisans eğitimine eşdeğer olup olmadığı dört yıl kadar denenmiştir. Âliye medreselerinin bu iki kademesinin lisans ve yüksek lisans eğitimi yeterliliklerine sahip olanları tespit edilmiştir. Buna göre Âliye medreselerinin Fazıl kademeleri dört yıllık lisans değil de 3 yıllık ön lisansa; 198 Âliye medresesinin Kâmil kademesine yüksek lisans denkliği verilmiş, ayrıca bu Kâmil kademesine kadar eğitim veren Âliye medreselerinin otuz birinin Fazıl kademesine de lisans denkliği verilmiştir. Zamanla bunların sayısı artmıştır (Yusuf, 2018: 3).

Bangladeş devleti Âliye Medreselerini genel eğitim sistemine entegre etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Aslında genel eğitim ile Âliye medrese sisteminin entegrasyonunda pek çok motif önemli rol oynamaktadır. Bunlardan bir kaçını Doğu Pakistan direnişinde İslam’ın rolü, ülkede politik etkinliği oldukça yüksek olan ve üçüncü büyük siyasi

parti konumundaki Cemaat-i İslamî'nin etkisi ve eğitim dilinin Bengalce olması şeklinde zikretmek mümkündür. Zira bunlar aynı zamanda Âliye Medreselerine ilgiyi artıran önemli unsurlardır (Bano, 2014: 37).

Finansman Kaynağı

Âliye medreselerinin finansman kaynağı büyük oranda devlettir. Özellikle öğretmenlerin maaşları ve eğitim öğretim faaliyetlerini geliştirme ve iyileştirmeye yönelik maliyetler devlet bütçesinden sağlanmaktadır. 2006-2007 eğitim öğretim döneminde devletin eğitime ayırdığı bütçenin yaklaşık yüzde 12'si Âliye medreselerine ayrılmıştır (BANBEIS, 2007). Devlet, Âliye medreselerinin inşaatları için de bütçeden ödenek ayırmaktadır. Ayrıca vatandaşların girişimleriyle yapılan medreselere de mali destek vermektedir (Ahmad, 2005, 105). Bano'nun (2008: 9) resmi verilere dayanarak ifade ettiğine göre, Âliye Medreselerinin gelirlerinin % 15,2'si öğrenci harçlarından, % 72'si devletten, % 2'si emlak gelirlerinden ve % 4, 9'u halkın bağışlardan sağlanmaktadır.

Medrese Mezunlarının İstihdamı

Âliye medrese mezunları 1986 yılına kadar, genel eğitim kurumlarından mezun olanlarla aynı haklara sahip değillerdi. Mezunlar sadece camilerde din görevleri, Âliye medreselerinde öğretmen, Kur'an kurslarında öğretici, genel eğitim kurumlarında Müslümanalar için müfredatta yer alan İslam din dersi öğretmeni olabiliyorlardı. Ayrıca Âliye medreselerinin lise eğitimine denk gelen Âlim kademesinden mezun olan öğrenciler, üniversitede öğrenim hakkı kazanmak istediklerinde, genel eğitimdeki lise okullarından diploma alması gerekiyordu (Ahmad, 2021:14).

Bangladeş'te yürütülmesinde dinî bilgiyi gerektiren kamu pozisyonların sayısı yaklaşık 950 bini bulmaktadır. Bu kadroların takriben 90 bini medreselerde ve 50 bini küttab/mekteplerde öğretmenlikle ilgilidir. Ülkede yaklaşık 250 bin cami bulunmaktadır. Bunların büyük kısmında biri imam ve diğeri müezzin olmak üzere iki kişi görev yapmaktadır. Büyük camilerin bazılarında ve dinî tesislerde ayrıca ez bir hizmetli(hâdim) istihdam edilmektedir. Genel eğitimdeki yaklaşık 95 bin okulda en az bir din dersi öğretmeni istihdam edilmektedir. Ülkede yaklaşık 100 bin evlilik memuru(qazi) evlenme ve boşanma işlemlerini yürütmektedir. Dinî bilgi ve beceri gerektiren bu kamu hizmetlerinin neredeyse yüzde 85'i Âliye Medrese mezunları tarafından yerine getirilmektedir. Bununla birlikte camilerdeki imamlık ve müezzinlik gibi kadrolarda Kavmî medrese mezunlarının da önemli oranda görev yaptığı görülmektedir. 2011 yılında yürütülen bir araştırma, bankacılık sektöründe, sivil toplum kuruluşlarında, özel şirketlerde ve orduda Âliye medresesi mezunlarının görev yaptıklarını ortaya koymuştur (Yusuf, 2014). Ayrıca üniversitelerdeki akademisyenlerin % 32'i Âliye medrese mezunlarından oluştuğu ifade edilmektedir (Ahmad, 2005: 105).

Kavmî Medrese Sistemi

Geleneksel dinî eğitim sisteminin somut kurumları olan medreseler Hindistan'da ve daha sonra kurulacak olan Pakistan'da farklı Dinî akım ve cemaate bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bangladeş'in bağımsızlığından sonra bu akımlar ve cemaatlerin kahir ekseriyeti medreseler aracılığıyla eğitim hizmetlerini Pakistan'da yoğunlaştırmıştır (Pakdemirli ve Ev, 2013: 853). Güney Asya'da veya Hint alt kıtasında Diyonbedî'nin dışında Aligarh, Birelvi, Ehl-i Hadis, Nedvetü'l-ulema ve Cemat-i İslam gibi birkaç tanınmış eğitim ve düşünce akımı 19. yüzyılda etkinliğini hissettirmiştir. Ancak Bangladeş'te en fazla Diyonbedî, nispeten daha az Ehl-i Hadis hareketlerinin etkisi söz konusu olmuştur. Diyonbedî ve Ehl-i Hadis hareketine bağlı medreseler pedagojik yöntemleri ve teolojik

tutumları bakımından Bangladeş'te Kavmî Medreseler adıyla eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir. Bangladeş'in birçok şehrinde, kırsaldaki pek çok kasaba ve hatta köyünde dahi Kavmî medrese zincirine mensup medreseler bulmak mümkündür (Kabir, 2009: 415-418). Bu medreselere "Kavmî" denilmesi, "halk" anlamına gelen "kavm" kavramından dolayıdır. Çünkü bu medreselerin, meşruiyetini İngiliz sömürgesi olan Hindistan'daki sosyal, kültürel ve politik hâkimiyetini tekrar kazanma arayışında olan Müslüman halktan (kavm) aldığı belirtilmektedir. Aynı zamanda Bangladeş'te ekonomik anlamda devlet desteğini kabul etmemeleri ve halk tarafından desteklenmelerinden dolayı da Kavmî olarak nitelendirildikleri zikredilmektedir (Madani, 2005: 79; Bano, 2008: 9).

Bangladeş, bağımsız bir devlet olarak kurulmasından sonra Doğu Pakistan'daki çok sayıda Diyobendî medresesini miras olarak almış, bu arada azımsanmayacak sayıda Diyobendî geleneğinden yetişen ulema Batı Pakistan'a göç etmiştir (Bano, 2007: 55). Bangladeş'te devlet, Âliye medrese sistemini geliştirmeye ve ülke geneline yaymaya çalışırken, Kavmî medreseler kendi çabalarıyla eğitim sistemlerinde standartları oluşturmak, kolektif hareket etmek amacıyla örgütlenmeye çabalamaktadırlar.

Medreselerin Yönetimi

Bangladeş Eğitim Bilgi ve İstatistik Bürosu'nun 2016 yılındaki resmi raporuna göre, Bangladeş'te bulunan Kavmî medrese sayısı 14 bin civarındadır. Öğrenci sayısı ise yaklaşık 1.5 milyondur. Ancak gayr-i resmi tahminlere göre Kavmî medreselerinin sayısı 20 binden fazladır (The Daily Star, 2021). Ancak diğer başka kaynak, 65 binden fazla Kavmî medresenin olduğunu belirtmektedir (Befaql Madarisil Arabia Bangladeh, 2021). Bizim değerlendirmemize göre 65 bin Kavmî medrese olduğu iddiası gerçeği yansıtmamaktadır, ancak gerek Âliye gerekse Kavmî medrese sayısının toplamının bir ihtimal bu rakama ulaşabileceği söylenebilir. Aynı zamanda Âliye medreselerinin istatistiği resmi makamlarca tutulurken, Kavmî Medreselerine dair istatistiki bilgiler sağlıklı bir şekilde tespit edilememektedir. Ancak Kavmî Medreselerinin sayısının azalmadığı, bilakis günden güne arttığı gözlemlenmektedir.

Kavmî medreseler, geleneksel olarak ulemanın sahip olduğu ve onlar tarafından idare edilen gayri resmi sivil kurumlardır. Her ne kadar çok fazla öğrencisi olan medreselerin, Meclis-i Şura ismini taşıyan resmi danışma meclisleri olsa da, bu meclisler gerçek bir karar alma organı olmaktan ziyade meşrulaştırıcı şekli bir yapıya sahiptirler. Geçmişte Kavmî medreseler, özerkliklerini kaybetme endişesiyle her hangi bir merkezi federatif yapıya katılma hususunda isteksiz olmuşlardır. Geçmiş otuz veya kırk yıl boyunca, devlet yetkililerinden faaliyetlerini düzenlemeleri ve kendi üyelerinden de müfredatlarını ve sınav sistemlerini senkronize ve koordine etmeleri konularında sürekli baskıya maruz kalmaları nedeniyle Kavmî Medreseler, birbirine benzer zihniyete sahip medreseleri kapsayan federasyonlar/kurullar oluşturma kararı almışlardır. Bununla birlikte her hangi bir federasyona/kurula ve vakfa bağla olmayan bağımsız medreseler çoğunluktadır. Ayrıca farklı şehir ve kasabalarda birden çok medreseyi kontrol eden şahıslar da bulunmaktadır. Örneğin Mevlana Muciburrahman, farklı yerleşim yerlerinde bulunan yaklaşık 100 Kavmî medreseyi yönetmektedir (Ahmad, 2006: 11).

Kavmî medreselerin üyesi oldukları federasyonların birleşerek oluşturdukları konfederasyon henüz mevcut değildir. Kavmî medreseler, kendi aralarında anlaşamamaları ve iç çekişmeler yaşamaları nedeniyle farklı medrese kurulları oluşmuştur. Bu nedenle yaklaşık on üç adet Kavmî Medrese federasyonu/kurulu bulunmaktadır. Bunlar

içerisinde en önde geleni 1959 yılında Diyobandî hareketinin anlayışına göre eğitim veren medreseleri temsilen Pakistan'da kurulan “Wefâqu'l-Medaris el- Arabiyye Diyobendî” medrese kurulunun Bangladeş'teki devamı niteliğindeki “Wefâqu'l-Medaris el-Arabiyye Bangladeş” gelmektedir. 1978'de kurulan “Wefâqu'l-Medaris el-Arabiyye Bangladeş” yani Bangladeş Kavmî Medresesi Eğitim Kurulu ile bağlantılı 2013 verilerine göre 20 bin Kavmî medrese bulunmaktadır (Befaqul Madarisil Arabia Bangladesh, 2021).

Bangladeş devleti Kavmî medreseleri ilgilendiren bir durum söz konusu olduğunda sadece Wefâqu'l-Medaris el-Arabiyye Bangladeş'i muhatap almaktadır. Ayrıca devlet, diğer Kavmî medrese kurumlarının bu kurulla işbirliği yapmalarını istemektedir. “Wefâqu'l-Medaris el-Arabiyye Bangladeş” diğer bir ifadeyle Kavmî Medrese Kurulunun temel amacı, Kavmî medreseler için standart bir müfredat geliştirmek, merkezi sınavlar yapmak ve mezuniyet veya sertifika belgeleri vermektir. Kurul, bir yürütme organı, kıdemli medreselerden oluşan bir üst komite ve daha küçük medreselerden oluşan bir başka komite olmak üzere üç kademeli bir temsil sistemi geliştirmiştir. Medreselerin, kurul üyeliği gönüllülük esasına dayanmaktadır, ancak kendilerinde öğrenim gören öğrencilerin eğitim durumlarının ve derecelerinin kurul tarafından tanınmasını isteyen her bir medrese Kavmî medrese kuruluna üye olmak zorundadır. Bununla birlikte kurul tarafından verilen sertifika ve diplomalar devlet tarafından tanınmamıştır (Kabir, 2004: 4). 2017 yılında Kavmî medreselerin Fazilat kademesinin Devr-i Hadis derecesine sahip olanlara, üniversitelerin İslamî İlimler ve Arap Dili ve Edebiyatı yüksek lisans denkliği verilmesi kararı alınmıştır. Kavmî medrese temsilcileri, diğer medrese kademe ve derecelerinin, genel eğitimdeki her hangi bir okulla ve üniversitede her hangi programla denkliğini kabul etmemişlerdir (Staff Correspondent, 2017). Arka planda çok farklı sebeplerin olduğu varsayılrsa dahi, bu gelişme devletin Kavmî medreseleri resmi eğitim sistemine dâhil etme iradesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ülkedeki siyasi iktidarlarla ve siyasi oluşumlarla Kavmî medreseler arasındaki ilişki farklı açılardan irdelenmeye değer bir konudur.

Buna rağmen hükümetin Kavmî medreselerin “Devre-i Hadis” derecesini yüksek lisansa eşdeğer kabul etmesinin, medrese müfredatı iyileştirmeden alınan yanlış bir uygulama olduğu ve Kavmî medreselerin sayısını daha da fazla artmasına sebep olacağı, bununda laik sistem için bir tehlike oluşturabileceği endişesiyle laik çevrelerce eleştirilmiştir. Bu eleştirilere Kavmî medreseler kurulu temsilcisi, Kavmî medrese eğitim sisteminin ve Davre-i Hadis kademesinde verilen eğitimin, Dakka Üniversitesi'nde İslamî İlimler alanındaki yüksek lisans eğitiminden daha kaliteli ve üstün olduğunu ifade ederek karşı çıkmıştır (Rahman, 2015).

Eğitim Kademeleri ve Dersler

Kavmî Medrese sistemi, altı eğitim kademesinden oluşan 16 yıllık bir eğitim yapısına sahiptir. Bu altı eğitim kademesi 1. İbtidâî, 2. Mutavassıta, 3. Saneviyyetü'l-Amme, 4. Saneviyyatü'l-Ulyâ, 5. Fazıla ve 6. Tekmile şeklindedir. Diyobendî eğitim anlayışında nakli ve akli ilimlerden genel olarak yaklaşık yirmi öğrenme alanı veya ders bulunmaktaydı. Bunlar Sarf, Nahiv, Şiir (prosody), Belagat, Mantık, Hikmet (felsefe), Arap edebiyatı, Kelam, Siyer, Tıp, Matematik, Münazara, İslam Hukuku, Fıkıh, Hadis ve Tefsir derslerinden oluşmaktaydı. Bu dersler arasında ise Fıkıh dersi merkezi bir konumdaydı. Öğrencileri, toplumun ihtiyaç duyduğu mesleklere hazırlamak ve Dinî metinleri anlamaya yardımcı olmak üzere orijinal Ders-i Nizamî eğitim programında pek çok akli ilim yer almaktaydı. Kavmî medreselerin çoğunda Tıp, Matematik, Tarih, Felsefe, Şiir ve Münazara dersleriyle ilgili öğretim materyallerine ve

kitaplarına genel olarak ulaşamamaktır. Bu nedenle bazen küçük medreselerdeki öğrenciler müfredatlarını tamamlamak için daha büyük medreselere gitmek zorunda kalmaktadır (Ahmad, 2021: 10). Ahmad'e (2005, 105) göre, Kavmî medreselerde standart "Ders-i Nizami" programı dikkate alınmakla birlikte Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin geliştirdiği programdan mülhem akli ilimlerin yoğunluğunun oldukça azaltıldığı Dini/İslamî ilimler ağırlıklı bir programın uygulandığı söylenebilir.

Kavmî medrese eğitim müfredatında zamanla bazı değişikliklerin olduğu da gözlemlenmektedir. Bengalce, Kavmî medreselerin ilk ve orta seviyelerinde eğitim dili olarak Urduca'nın yerini almıştır. Bengalce, orta öğretim seviyesinde (merhale-i seneviyye) zorunlu ders haline getirilmiştir. Urduca, daha büyük medreselerde ve üst öğretim kademelerinde eğitim dili olarak varlığını sürdürmektedir. Birkaç büyük Kavmî medresede Sosyal Bilgiler, Coğrafya ve İslam Tarihi gibi dersler Bangladeş'in bağımsızlığından önce okutulmaktaydı. Nedvetü'l-ulema ekolündeki bir Kavmî medrese dışında, diğerlerinin yeni dersleri okutabilecek imkânları da yoktur. İngilizce, Kavmî medreselerin ilköğretim seviyesinin eğitim programlarına zorunlu ders olarak eklenmiştir. Genel eğitimin ilkökul seviyesindeki dersler, Kavmî medreselerin ibtidai/mektep seviyesindeki derslerle eşdeğer hale getirilmiştir. Böylece Kavmî medresenin ibtidai kısmını bitiren öğrenciler, genel eğitimde ortaokul seviyesinde eğitime devam edebilmektedirler. Ayrıca Kavmî medrese programlarına Karşılaştırmalı Dinler (Teqabu'l-edyan) dersi de eklenmiş durumdadır. (Ahmed, 2006: 27-28). Kavmî medreselerin İbtidai kademesinden mezun olan öğrencilerin, genel eğitim kurumlarında öğrenimlerine devam etme fırsatının verilmesi devletin Kavmî medreseler ile olumlu bir diyalog kurma iradesine sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bangladeş Milli Eğitim Bakanlığı Medrese Eğitimi Kurulu'nun verilerine göre, Kavmî medreselerin, genel eğitimin ilköğretim 1-5 sınıflarına denk gelen kademelerinde Bengalce, İngilizce, Matematik, Genel Bilim, Arapça, Urduca, Kur'an, Akaid ve Fıkıh dersleri okutulmaktadır. Kavmî medreselerin, genel öğretimin ortaokul 6-10 sınıflarına denk gelen kademelerinde, Bengalce, İngilizce, Matematik, Genel Bilim, Sosyal Bilimler, Arap Dili ve Edebiyatı, Urduca, Tefsir, Akaid, Fıkıh, Hadis, Farsça, Tecvid ve Mantık derslerinin programlarda olduğu görülmektedir. Kavmî medreselerin, genel öğretimin lise 6-10 sınıflarına denk gelen kademelerinde, Bengalce, İngilizce, Matematik, Genel Bilim, Sosyal Bilimler, Arap Dili ve Edebiyatı, Urduca, Tefsir, Akaid, Fıkıh Usulü, Hadis Usulü, Farsça, Tecvid, Mantık, Feraiz, Belagat ve İslam Tarihi derslerinin okunduğu görülmektedir (Bangladeş Milli Eğitim Bakanlığı Medrese Eğitim Kurulu, 2021).

Kavmî Medreselerin daha ileri seviyeleri olan Fazilet merhalesinde Arap Dili ve Belagati, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Fıkıh, Kelam, Feraiz, Hikmet (Felsefe), Tarih ve İslam Ekonomisi dersleri yer almaktadır. Tekmil kademesindeki programında ise Arap Dili ve Edebiyatı, Urdu Dili ve Edebiyatı, Fars Dili ve Edebiyatı, İngiliz Dili ve Edebiyatı, Kur'an İlimleri, Hadis ilimleri, Tecvid İlmi, Davet ve İrşat, Kelam ve Akaid, Dava ve Cihad, Hikmet ve Felsefe, Tarih, İlm-i Hayat, İslam Ekonomisi, Siyaset Bilimi ve Vatandaşlık, Ticaret dersleri bulunmaktadır (Ahmad, 2021: 9-10).

Programının Genel Özellikleri

Mümtaz Ahmad'ın "Islamic Education in Bangladesh: Second Year Report" isimli çalışmasından esinlenerek Kavmî Medrese eğitim programının genel özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre Kavmî medreseleri, 19. yüzyılın sonunda ilk defa Chittagong'daki Hathazarî medresesinde uygulanan Diyobendî müfredatını

uygulamaktadırlar. Daha önce belirttiği gibi bu müfredat Ders-i Nizami ve daha çok Şah Veliyyullah'ın geliştirdiği programından etkilenmiştir. Bu nedenle tefsir, fıkıh ve hadis alanlarında o zamandan bu güne çok fazla değişiklik olmamış, ancak bazı medreseler bazı derslere/konulara daha fazla vurgu yapmış ve bazı metinlerin okunma sıralamasında bir takım değişiklikler yapmıştır. Bununla birlikte tüm medreseler, Bangladeş Kavmî Medrese Eğitimi Kurulu tarafından onaylanan temel müfredatı takip etmektedir.

Bangladeş'teki Kavmî medrese programının en dikkat çekici özelliği, Pakistan'dan Hindistan'a kadar tüm Hint alt kıtasındaki Diyobendî medrese programlarıyla aynı yapıya sahip olmasıdır. Kavmî medreselerde ve Diyobendî mendereslerinde aynı dil konuşulur, aynı doktrine bağlılık söz konusudur, aynı kitaplar/metinler okunur ve aynı gelenekler takip edilir. Bu bakımdan her iki medrese ağının ideolojik ve doktriner aynılığı bulunmaktadır. Diyobendî akımının kökeninin Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'ye kadar gittiğinin bura hatırlanması yerinde olacaktır. Haddizatında Kavmî medreselerde onun Feyzu'l-Kebir isimli tefsir kitabının özellikle okunuyor olması bunu yansıtmaktadır.

Kavmî medrese müfredatında Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilimleri merkezi bir konuma sahiptir. Bunun yanında naklî ilimlerin öğrenilmesine yardımcı oldukları için Cedel/Hitabet (Rhetoric), Arap Dili ve Edebiyatı, Kompozisyon, Mantık ve Felsefe derslerine lüzumu kadar zaman ayrılmaktadır. Müfredatın çekirdeğini oluşturmamakla birlikte İslam Tarihi, İslam Ekonomisi, Bengalce ve İngilizce birçok Kavmî medresesinin bazı seviyelerde okutulmaktadır. İngilizce, Matematik, Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilimler derslerine genel eğitim ihtiyacını karşılamaya yönelik ilk ve orta öğretim kademelerinde yer verilmiştir. Son zamanlarda Hikmet (Felsefe), Tarih ve Ekonomik olmak üzere üç ders programa eklenmiştir. Çok az sayıdaki Kavmî medrese, genel eğitim ve Âliye medrese programlarına benzer programlar uygulama çabasıdadır. Kavmî medrese programında fen ve tabiat bilimine neredeyse hiç yer verilmez. Zira Kavmî medreseliler, medreselerin bilim yapmak için uygun yerler olmadığını düşünürler. Ayrıca onlara göre medreseler, bilim adamı değil, din adamı yetiştiren kurumlardır (Ahmad, 2021: 10-12).

Kavmî medreselerde öğrencilerin, tüm öğrenim kademeleri boyunca en fazla meşgul oldukları ve daha fazla zaman ayırdıkları öğrenme alanı Fıkıh'tır. İkinci sırada Hadis ve üçüncü sırada Kur'an (Tefsir) gelmektedir. Kavmî medrese müfredatında fıkıh ve hukuka ayrı bir önem verildiği ve vurgu yapıldığı görülmektedir. Fıkıh dersleri Hanefî mezhebi ekseninde işlenmektedir. Fıkıh öğrenme alanında namaz, oruç, zekât ve hac konuları üzerinde daha fazla durulmakta, ayrıca temizlik, helal ve haram, nikâh ve talak (evlenme ve boşanma) hususları diğer işlenen konular arasında dikkati çekmektedir. Sosyal ahlak konuları üzerinde çok fazla durulmamaktadır. Müfredat Kur'an ve Sünnet'in sosyo-ekonomik ve politik öğretilerinden tamamen yoksun görünmektedir. Ekonomik konular, helal ve haram kapsamında ele alınır (Ahmad, 2021: 13-14).

Bizim tespitlerimize göre 20 yıl önce Kavmî medreselerde, eğitim dili Urducaydı, Arapça klasik ders metinlerin/kitapların Urduca ve Farsçaya tercümelerinden de yararlanılıyordu. Zira bu kitapların Urduca ve Farsça şerhleri ve talikleri bulunmaktaydı. Son yıllarda yaşlı ilerlemiş hocalar halen Urduca ders anlatırken, genç hocalar ise Arapça ve Bengalce işlemektedirler. Ders kitaplarının ana metinlerinin ve şerhlerinin Arapça olanları tercih edilmektedir. Eğitim dili giderek Bengalce, ders kitaplarının dile ise Arapça olarak değişmektedir. Böyle bir değişimin sebeplerinden biri Kavmî medrese öğrencilerinin, eğitimlerini Mısır, Suudi Arabistan gibi Arap ülkelerinde tamamlayıp, daha önce eğitim gördükleri bahsi geçen medreselere müderris olmalarıdır.

Finansman Kaynakları

Kavmî medreseler, devletten her hangi bir destek almaz ve de kabul de etmezler. Bu medreseler halkın bağışları ve nüfuzu olan yerel din adamlarının/Müslüman âlimlerinin maddi ve manevi destekleri ile eğitim öğretim faaliyetlerini sürebilmektedirler. Bu durum Kavmî medreselere, kendi anlayışlarına göre eğitim öğretimde bulunabilme özerkliğini vermektedir. Bu özerklikleri sayesinde onlar, dinî öğretileri güvence altına aldıklarını, toplumsal bağları koruduklarını ve devletin yanlış politikalarına doğrudan itiraz edebildiklerine inanmaktadırlar (Taji-Farouki ve Nafi, 2004: 6).

Kavmî medreselerin, finansman kaynakları giderek çeşitlenmiştir. Onların, geleneksel finans kaynakları yerel halkın zekât ve sadakları ile ülkedeki tüccarlardan ve Pakistanlı iş adamlarından toplanan nakdi ve ayni bağışlardan oluşmaktaydı. Ancak son yirmi otuz yıldır Körfez ülkelerindeki, Avrupa ve Kuzey Amerika’da çalışan Bangladeşli işçilerin yardımları da önemli finans kaynağı haline gelmiştir. Aynı şekilde Avrupa ve Amerika merkezli sivil toplum teşkilatları ile Suudi Arabistan ve Kuveyt hükümetleri ve onların desteği ile faaliyette bulunan İslamî sivil toplum yapılanmaları ve Körfez ülkelerinde ve Güney Afrika’daki zengin hayırsever Müslüman kişiler de birçok medresenin finans kaynağı durumundadır. Kavmî medreseleri içinde özellikle Ehl-i Hadis (Selefi) akımının etkisinde olan bazı büyük medreseler Suudi ve Kuveyt destekli vakıf ve derneklerden ciddi miktarda mali destek almaktadır. Aynı zamanda birkaç Diyobendi medresesi de Körfez ülkelerindeki sivil toplum örgütlerinden yardım görmektedir. Dış destekli yardımların dinî, siyasi ve ideolojik amaçlı yapıldığına da unutmamak gerekir. Bunları İran’ın ideolojik yayılmacılığını önlemek, Suudi Arabistan’ın Vehhabi veya selefi anlayışı pazarlamak ve İslamî eğitimi yaygınlaştırmak gibi hedeflere yönelik olduğu anlaşılmaktadır (Ahmed, 2006: 28-29).

Bizim tespitlerimize göre Kavmî medreselerin büyük kısmı, dış destek ve yardımları ekonomik olarak çok iyi değerlendirip büyük AVM’ler (alışveriş merkezleri) ve ticari merkezler kurup, buralardan elde edilen kaynaklarla hayatiyetlerine devam ettirmektedirler. Ders programlarında özellikle Ticaret ve İslam Ekonomisi derslerinin olmasını mezunlarının hatırı sayılır oranda ticaretle meşgul olmaları ve de medreselerin varlıklarının devamı için işletilmesi gereken AVM gibi ticari merkezlerin olması ile izah etmek mümkün olabilir.

Mezunlarının İstihdamı

Kavmî medreselerin, diploma ve sertifikaları devlet tarafından tanınmadığı için mezunlarının devlet memuru olma imkânı çok azdır. Mezunların kahir ekseriyeti asgari ücretle sivil toplum kuruluşlarının kurduğu cami, mescit ve medrese gibi Dinî kurumlarda müderrislik, imamlık, hatiplik, vaizlik, müezzinlik gibi görevleri ifa etmektedir. Ayrıca mezunlarının önemli bir kısmı da yine sivil hayatta ticaret ve benzeri özel işlerle iştigal etmektedir (Ahmad, 2005: 15; Yusuf, 2014). 2017 yılında Kavmî medreselerin Fazilet kademesinin Devr-i Hadis derecesine sahip olanlara, üniversitelerin İslamî İlimler ve Arap Dili ve Edebiyatı yüksek lisans mezunlarının sahip olduğu haklar verilmesiyle yeni iş imkânları ortaya çıkmıştır (Staff Correspondent, 2017).

Bangladeş’te yaklaşık 250 bin camide en az bir imam ve müezzin, bazı camilerde de hademeler görev yapmaktadır. Bu camilerin çoğunda resmi devlet kadroları bulunmaktadır. Bunların büyük kısmında biri imam ve diğeri müezzin olmak üzere iki kişi görev yapmaktadır. Büyük camilerin bazılarında ve dinî tesislerde ayrıca ez bir

hizmetli(hâdim) istihdam edilmektedir (Yusuf, 2014). Bizim tespitlerimize göre camilerdeki görevlilerin % 60 oranında Kavmî medrese, % 40 civarında Âliye Medrese mezunlarından oluşmaktadır. Yusuf'un (2014) da belirttiği gibi Körfez ülkelerindeki cami ve mescitlerde Kavmî medrese mezunlarından önemli oranda görev yapan kişi de bulunmaktadır. Bu durum aynı zamanda Kavmî Medrese mezunlarının Arapça dil yeterliliği bakımından oldukça yetkin olduklarını göstermektedir.

Sonuç

Bangladeş'te genel eğitim ve medrese/dinî eğitimi olmak üzere ikili bir eğitim anlayışı bulunmaktadır. Din eğitimi, genel eğitimde her hangi bir ders statüsünde verilmektedir. Medrese eğitimi veya İslamî eğitim de denilen dinî eğitim, biri resmi diğer gayri resmi iki medrese sistemi çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Resmi medrese eğitimine Âliye medrese sistemi; gayr-i resmi medrese eğitimine ise Kavmî medrese sistemi denilmektedir. Her iki medrese sisteminin geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Değişmeler ve farklılaşmalar olsa da özellikle dinî ilimler konusunda her iki medresenin programının omurgasını "Ders-i Nizamî" oluşturmaktadır. Âliye medreseleri biraz daha modern; Kavmî medreseler ise daha geleneksel bir çizgide eğitim vermektedir.

Âliye medreseleri beş farklı eğitim kademesinden oluşmakta, her bir kademesinin genel eğitimdeki öğretim kademeleriyle denkliği kabul edilmiş durumdadır. Âliye medrese sistemi müfredatı devletin gözetimi ve denetimi altında geliştirilerek güncellenmiş ve modern hale getirilmiştir. Bunun sonucu olarak programlar genel eğitim programlarıyla uyumlu hale getirilerek, programda dinî ilimler ile fen ve sosyal bilimlere birlikte verilmektedir. Ancak eğitimin dinî/İslamî olmasının tabi sonucu olarak programın odağında Fıkıh, Hadis ve Kur'an (Tefsir) dersleri bulunmaktadır. Medreselere devlet bütçesinden mali destek sağlanmaktadır. Mezunları, genel eğitim kurumlarından mezun olanların tüm haklarına sahiptir.

Âliye medreselerde, yirmi yıl önce bazı derslerin Farsça ve Urduca işlenmesi, ayrıca İngilizce, Arapça ve Bengalce kitapların okunması zorunluydu. Son yıllarda ise dinî ilimler öğrenme alanlarında ve derslerinde ders kitaplarının Arapça olduğu, zaman zaman da Bengalce izahlarının yapıldığı görülmektedir. Fen ve sosyal bilimlere dair dersler ise çoğunlukla Bengalce ve zaman zaman İngilizce anlatılmaktadır.

Âliye medreselerinin devlet tarafından dinî/İslamî ilimler ile fen ve sosyal bilimler eğitimini birleştirici bir eğitim anlayışına sahip olmaları halkın teveccühünü kazanarak gerek kurum gerekse öğrenci sayılarındaki geçmişe göre gözle görülür artışı beraberinde getirmiştir. Bütün bunların yanında Bangladeş'te ülkenin kuruluşunda İslam'ın rolünden, ülkenin üçüncü büyük partisi olan Cemaat-i İslamî'nin desteğinden, eğitim dilinin Bengalce olmasından, genel eğitim ve Kavmî medrese eğitimine karşı alternatif bir eğitim imkânı sunmasından dolayı Âliye Medreselerinin popülerliği giderek artmaktadır.

Kavmî medreselerde eğitim, birbirini takip eden altı farklı eğitim kademesinde toplam on altı yıllık bir süreci kapsamaktadır. Kavmî medreseler, genel eğitim sistemine dâhil olmak istemeyen, devlet desteği kabul etmeyen, mezunlarının devlet memurluklarından uzak durduğu sivil dinî eğitim kurumları olarak dikkat çekmektedir. Bu medreseler halkın ve son zamanlarda özellikle Körfez ülkelerinden gelen dış desteklerle varlıklarını devam ettirmektedirler. Bu medreselerin programlarında temel eğitim seviyesinde birkaç fen ve sosyal derse yer verilmekte,

programın geneli tamamen geleneksel medrese eğitiminin bir uzantısı olarak dinî/İslamî bir mahiyet arz etmektedir. Medreselerin bilim adamı değil, din adamı yetiştiren eğitim kurumları olduğu ve talebeleri temel İslamî ilimleri öğrenmeye zaman ayırmaktan ve iyi öğrenmekten alı koyacağı düşüncelerinden dolayı Kavmî medrese programlarında fen derslerine çok fazla ehemmiyet verilmediği söylenebilir.

Kavmî medrese programlarının geçmişi her ne kadar Ders-i Nizami'ye gitmiş olsa da bu programlar üzerinde Şah Veliyyullah'ın geliştirmiş olduğu medrese programının etkisinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bunu durum Kavmî medreselerin neredeyse tamamının Diyobendî ve çok az bir kısmının Ehl-i Hadis çizgisindeki medreselerin devamı niteliğinde olmasıyla açıklanabilir. Bu çizgideki medreseler ise Şah Veliyyullah geliştirdiği tecdid hareketinin 19. yüzyılın sonlarında İngiliz siyasi ve kültür politikalarına tepki olarak oluşmuş yeniden ihya hareketleriyle ilintilidir. Bunların anlayışı ise İslamî köklere dönmeyi bunun için akli ilimlerden daha fazla dinî veya İslamî ilimlerin eğitime önem verme şeklindeydi.

Kavmî medreselerde, yirmi yıl önce eğitim dili Urduca'ydı, Arapça klasik ders metinlerin/kitapların Urduca ve Farsçaya tercümelerinden de yararlanılmaktaydı. Ayrıca klasik Arapça metinlerin bol miktarda Urduca ve Farsça şerhleri ve talikleri bulunmaktaydı. Son yıllarda yaşı ilerlemiş hocaların dersleri Urduca anlattıkları, genç hocaların ise dersleri Arapça ve Bengalce işledikleri görülmektedir. Eğitim dili giderek Bengalce, ders kitaplarının dili ise Arapça olarak değişmektedir. Derslerin anlatımında Arapçanın giderek ağırlığını hissettirmesi son yıllarda Arap ülkelerine gidip ileri seviye Arapça eğitimi alan çok ciddi sayıda öğrencinin Kavmî medreselerde hoca olmasıyla izah edilmektedir.

Medreselerin devlet desteği almamaları ve mezunlarının devlet memuru olmamaları, Kavmî medrese ulemasına, devlet yetkililerinin medrese sistemindeki reform girişimlerine ve geleneksel İslamî eğitim ile modern seküler eğitimi yakınlaştırma çalışmalarına karşı koyabilme özerkliği verdiği düşüncesi hâkimdir. Bütün bunlara rağmen Bangladeş'te Kavmî medreseler hükümet tarafından tanınmaya çalışmaktadırlar. Ancak devletin şartları ile Kavmî medreselerin ileri sürdüğü şartlar birbiriyle örtüşmediği için bu mümkün olmamaktadır. Kavmî medreseler kendilerinin devlet tarafından akredite edilmelerini isteseler de devletin veya iktidar ki hükümetlerin kontrol ve denetimi altına girmek istemediklerinden dolayı devlet tarafından tanınmamakta ve mali destek almamaktadır. Devlet desteğinin dinî, idari, fikri, sosyal özerklik bakımından büyük bir risk taşıdığı düşünülmektedir. Devlet desteğinin ve kontrolünün, beraberinde şeriata yani dinin temel kaynaklarına aykırı politikalar karşısında sivil bir tepkinin verilmesinin önünde çok büyük bir engel olacağı anlayışının kökenlerinde geleneksel bir karşılığının olduğunu da unutmamak gerekir. Bu geleneksel bakış, günümüz Bangladeş hükümetlerine karşı da sürdürülmektedir. Bu konu ayrıca incelenmesi gereken bir husustur. Medreseler ile ülkenin politik yapısı arasındaki ilişkiler farklı bir çalışmanın konusu olabilecek ehemmiyete haizdir.

Âliye ve Kavmî Medreselerine karşı Bangladeş'te özellikle laik çevrelerce eğitim-öğretimin yetersiz ve kalitesiz oluşu üzerinden eleştiriler yapılmaktadır. Aynı zamanda medreselerin varlığının ülkedeki laik anlayışı tehlikeye atacağından endişe edilmektedir. Bununla birlikte eğitim oranının oldukça düşük olduğu ülkede ekonomik olarak sıkıntı yaşayan pek çok aile, Âliye ve Kavmî medreseler sayesinde çocuklarını eğitime imkânına sahip olabilmektedir. Bu durum her şeye rağmen ülkenin eğitimli nüfus oranını arttırmaktadır. Genel ve özel eğitim imkânlarıyla eğitime dâhil

olamayan kesimler bir şekilde dinî eğitim kurumları olan medreselerle eğitim hayatına iştirak edebilmektedir. Özellikle genel eğitim imkânlarının yetersiz olduğu kırsal yerleşim yerlerinde Kavmî Medrese sayısının daha fazla olması bu durumu açıklar mahiyettedir.

Âliye ve özellikle Kavmî Medreselerindeki eğitimin yetersiz ve kalitesiz oluşuna dair yapılan eleştirilerin pek çok haklı yönü bulunduğu kuşkusuzdur. Ancak bu durumun tek müsebbibinin medrese yapıları olduğunu iddia etmek hakkaniyete sığmamaktadır. Zira her iki medrese sisteminin devletten tam bir destek aldığı söylemek imkânsızdır. Âliye medreselerinin devlet desteği ise genel olarak personel maaşlarıyla sınırlıdır, eğitimin kalitesini artırıcı diğer konularda destek yok denilecek kadar az olduğu görülmektedir. Kavmî Medreseler ise devlet desteğini hiç almamaktadır, daha düne kadar zaten fakir olan halkın desteğiyle ayakta durmaktaydılar, ancak son yıllarda özellikle Körfez ülkelerinden ciddi fon akışı sayesinde kayda değer bir çıkış yakalamış durumdadırlar. Kavmî medrese ve öğrenci sayısında gözle görülür bir artış söz konusudur. Bu durumun ulusal ve uluslararası siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel vb. değişkenler dikkate alınarak ayrıca incelenmesi yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Ahmad, M. (2005). "Madrasa Education in Pakistan and Bangladesh", S. P. Lamiaye, R. G. Wirsing & M. Malik (Eds.), *Religious Radicalism and Security In South Asia* (pp. 101-115). Honolulu: Asia-Pacific Center for Security Studies.
- Ahmad, M. (2006). *Islamic Education In Bangladesh (Tradition, Trends, and Trajectories)*. iiu.edu.pk/wp-content/uploads/downloads/ird/downloads/Islamic-Education-in-Bangladesh-First-Year-Report.pdf, erişim tarihi 5.12.2021.
- Ahmad, M. (2021). *Islamic education in Bangladesh: Second year report*. <https://www.iiu.edu.pk/wp-content/uploads/downloads/ird/downloads/Islamic-Educationin-Bangladesh--Second-Year-Report.pdf>. Erişim: 5.12.2021.
- Ali, A.K.M.A. (1983). *History of traditional Islamic education in Bangladesh (Down to A.D. 1980)*. Dhaka: Islamic Foundation.
- Altun, A. (1996). Gazneliler. *DİA*. (Cilt. 13, 484-486. ss.). İstanbul.
- Arıcı, M. (2018). Entelektüel İlgilerin Kesişim Noktasında Felsefe ve Felsefe Eğitimi. M. C. Kaya (ed.), *İslam Felsefesi Tarih ve Problemleri (725-775. ss.)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aşlamacı, İ. (2013). Tarihsel süreç içerisinde Pakistan medreseleri. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4(1), 187-210.
- Aydın, A. (2013). Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, A. (2018), Bâbürlüler Döneminde Fıkıh Eğitimi Ve Medreselerde Okutulan Fıkıh Kitapları, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies*. 5 (17), 301-315.
- BANBEIS (Bangladesh Bureau of Educational Information and Statistics) (2021). Madrasah, <http://banbeis.portal.gov.bd/sites/default/files/Madrasah>. Erişim: 12.12.2021.

- BANBEIS (Bangladesh Bureau of Educational Information and Statistics) (2007). <http://www.banbeis.gov.bd/db/bb/education/finance1.htm>
- Bano, M. (2007). Beyond politics: reality of a Deobandi madrasa in Pakistan. *Journal of Islamic Studies*, 18 (1), 43-68.
- Bano, M. (2008). *Allowing for diversity: State-madrasa relations in Bangladesh*. Birmingham: The University of Birmingham. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08bd4ed915d622c000f0f/working_paper_13.pdf. Erişim: 27.12.2021.
- Befaql Madarisil Arabia Bangladesh, (2021). en.wikipedia.org/wiki/Befaql_Madarisil_Arabia_Bangladesh, Erişim: 05.12.2021.
- Benei, V. (2015), Colonial (and Postcolonial) Education and Language Policies. G. Dharampal-Frick, M. Kirloskar-Steinbach, R. Dwyer, J. Phalkey (ed.), *Key Concepts in Modern Indian Studies* (43-46. ss.). New Delhi: Oxford University Press.
- Birişik, A. (2003), Medrese [Hint alt kıtasında medrese], *DİA*. (Cilt. 28, 333-338. ss.). İstanbul.
- Birişik, A. (2004). Hint alt-kıtasında İslâm araştırmalarının dünü bugünü: Kurumlar, ilmî faâliyetler, şahıslar, eserler. *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 17 (2), 1-62.
- Birişik, A. (2008). Batı için Pakistan medreselerinin ifade ettiği anlam üzerine yerinden bir bakış. *DEM Dergisi*, 1(3), 72-82.
- Birişik, A. ve Rizvi S.A.A. (2010). Tâlim ve Terbiye (Hindistan ve Pakistan). *DİA*. (Cilt. 39, 538-542. ss.). İstanbul.
- Borchgrevink, K. (2011). *Pakistan's madrasas: Moderation or militancy? The madrasa debate and the reform proces*. Oslo: NOREF Report.
- Chandan, S. K. (2017). "Alia Madrasa: an education system on its death bed". *The Daily Star*. 27.07.2017. <https://www.thedailystar.net/star-weekend/alia-madrasa-1482232>. Erişim: 27.11.2021.
- Daudî, H. Z. (1995). *Pakistan ve Hindistan`da Şah Veliyullah Dehlevi`den (ö. 1176/1762) günümüze kadar hadis çalışmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ellis, T. (2007). *Madrasas in Bangladesh*, New Delhi, India: Institute of Peace and Conflict Studies.
- Fazlur Rahman (1993). *İslam*. (M. Dağ, M. Aydın, Çev.), İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Fazlur Rahman (1999). *İslam ve çağdaşlık*. (A. Açıkgenç, M. H. Kırbaşoğlu, Çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Kabir, H. (2009). Replicating the Deobandi model of schooling: The case of a Quomi madrasa in a district town of Bangladesh. *Contemporary South Asia*. 17 (4), 415-428.
- Kabir, N. (2004). De-secularising Bangladesh: Will the whimper of the minority sink into the thunder of the majority?
- Kaur, K. (1990). *Madrasa education in India: A study of its past and present*. Chandigarh: Centre for Research in Rural & Industrial Development.
- Kaymakcan, R ve Aşlamaa, İ. (2012). Pakistan medreseleri: 11 Eylül sonrası yöneltilen iddialar ve reform çalışmaları. *Değerler Eğitim Dergisi*, 10 (24), 101-126.

- Konukçu, E. (1991). Bâbürlüler. *DİA*. (Cilt. 4, 400-404. ss.). İstanbul.
- Madani, M.H.A. (2005). *Composite nationalism and Islam (muttahida qaumiyyat aur Islam)* (M. A. Hussain, H. Imam, Tran.). New Delhi: Manohar.
- Merçil, E. (1996). Gazneliler. *DİA*. (Cilt. 13, 480-484. ss.). İstanbul.
- Metcalf, B. (2004). *Islamic revival in British India: Deoband, 1860-1900*. New Delhi: Oxford India.
- Özcan, A. (1993). Darululûm. *DİA*. (Cilt. 8, 553-555. ss.). İstanbul.
- Özcan, A. (1996). Firengî Mahal. *DİA*. (Cilt. 13, 132-133. ss.). İstanbul.
- Özcan, A. (2004). Hindistan'da İngiliz hâkimiyeti ve ulemânın tavrı. *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, 17 (2), 103-115.
- Özervarlı, M.S. (2010). Şah Veliyyullah. *DİA*. (Cilt. 38, 262-4267. ss.). İstanbul.
- Pakdemirli, M. N.- Ev, H. (2013). "Pakistan'da Geleneksel Eğitim Öğretim Kurumları: Medreseler", 100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu, 24-25 Kasım 2013, İstanbul. ss. 853-869.
- Pakdemirli, M. ve Birişik. A. (2013). Hint alt kıtası geleneksel öğretim kurumlarında yürütülen din eğitiminin gelişim sürecine tarihsel bir yaklaşım. *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 13 (2), 87-115.
- Rahman, M. (2015) "The bias against Madrasa students". *The Daily Star*. 23.12.2015. <https://www.thedailystar.net/op-ed/the-bias-against-madrasa-students-191032>. Erişim: 25.11.2021.
- Reetz, D. (2010). *From Madrasa to university- The challenges and formats of Islamic education*. The SAGE Handbook of Islamic Studies. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Riaz, A. (2014). Madrasah education in Bangladesh: Contestations and accommodations. *Muslim Education in the 21st Century Asian perspectives*, (Sa'eda Buang, Phyllis Ghim-Lian Chewi Edit.) Londra: Routledge.
- Rizvi, S. A. A. (1980), *Shah wali-allah and his times*. Canberra: Ma'rifat Publishing House.
- Staff Correspondent (2017). "Qawmi degree recognised". *The Daily Star*, 12.12.2017. <https://www.thedailystar.net/frontpage/qawmi-education-recognised-1389901>. Erişim: 30.12.2021.
- Taji-Farouki, S. & Nafi, B. M. (2004). *Islamic thought in the twentieth century*. New York: I.B. Tauris.
- Yusuf, N. (2014). "The impact of Islamic schools in Bangladeshi society: The case of madrassa". *Alochonaa (Dialogue)*. 24.03.2014. alochonaa.com/2014/03/27/the-impact-of-İslamic-schools-in-bangladeshi-society-the-case-of-madrassa/ . Erişim: 12.12.2021.